

Михайло Готор

Євреї Тернопільщини і жах Голокосту

Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр»

Київ-2022

Передмова

Перші відомості про євреїв на теренах сучасної України містяться в джерелах, в яких ідеться про античні держави Північного Причорномор'я часів понтійського царя Мітрідата VI Євпатора (109–63 рр. до н.е.). Різні джерела повідомляють також про існування іудейських громад у Пантікапеї та інших містах Боспору Кіммерійського з I по VIII ст., у Феодосії – у IV ст., у Херсонесі Таврійському – з II по VIII ст. Серед виявлених написів на мармурових плитах є повідомлення про єврейські молитовні доми (синагоги; рештки однієї з них розкопано в Херсонесі).¹

Питання про час появи євреїв у передгір'ях Криму дебатується вченими з середини 19 ст. На думку А. Фірковича, вони оселилися тут ще за часів Ахеменідів (6–4 ст. до н.е.), пізніше відбулася їх поступова асиміляція – спочатку з таврами та скіфами, а в ранньому середньовіччі – з тюркомовними етносами, особливо з хозарами, в ході якої вони зберігали свою доталмудичну давньобіблійну віру й, водночас, перейняли господарські та побутові навички та тюркську мову місцевого населення. Внаслідок цього сформувалася етноконфесійна група кримських караїмів. Серед надгробків величезного караїмського некрополя під Чуфут-Кале в т. зв. Йосафатовій долині є надгробок, що його А. Фіркович датував першими століттями нашої ери.

З кін. 11 ст. на тер. Київської Русі почали переселятися євреї із Західної Європи, які тікали від переслідувань хрестоносців. Зростанню їхньої чисельності у великих містах сприяло також те, що великі князі київські Ізяслав Ярославич і Святополк Ізяславич сприяли торгівлі і фінансовій діяльності євреїв.

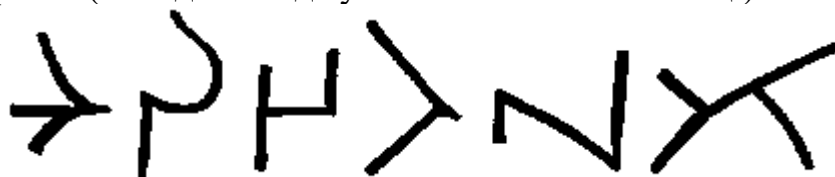
Під час соціальних заворушень євреї, як заможна верства населення, подекуди ставали об'єктом виявлення ворожнечі з боку міських "низів". Так, 1113 р. в ході повстання в Києві зазнало істотних руйнувань "Жидове". За часів великого князя київського Володимира Мономаха євреїв було вигнано з Києва.

Середньовічна історія єврейського народу на українських землях пов'язана з існуванням Хозарського каганату – держави, до складу якої з кінця VII ст. до кін. IX ст. або серед. X ст. входили практично вся територія сучасної Лівобережної України із Києвом та Крим. Одним з нечисленних документальних джерел щодо цього є листування хозарського царя Йосифа з радником халіфа Кордови (нині місто в Іспанії) Хасдаем ібн-Шапрутом, що

¹Гриневиц Л.В., Гриневиц В.А. ЄВРЕЇ В УКРАЇНІ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2005. - 672 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Evrei_v_Ukrain

датується 60-ми рр. 10 ст. й містить відомості про численну єврейську громаду Києва.

Після падіння Хозарського каганату під ударами великих князів київських Святослава Ігоровича та Володимира Святославича єврейські громади існували в прибережних містах Криму й Таманського півострова. Частина євреїв Хозарії оселилася в містах Київської Русі, зокрема в Києві, чисельно поповнивши вже існуючу там єврейську громаду. Київ був одним із перших східнослов'янських міст, де мешкала єврейська громада. Від 10 ст. тут стали оселятися купці-євреї. Про хозар-євреїв присутність у Києві свідчать літописні назви двох кварталів міста – "Козари" на Подолі та "Жидове" у Верхньому місті. Біля останнього була збудована брама – "Жидівські ворота" (неподалік від сучасної Львівської площі).

Рунічні написи в листі юдейської громади Києва, X століття²

Після монголо-татарського завоювання Криму та Київської Русі, економічна вага євреїв як посередників у торгівлі на тутешніх землях зросла, про це свідчать факти процвітання місцевих єврейських общин аж до татаро-литовської війни 1396–1399 рр.

Вигнання євреїв із західноєвропейських країн у 13–14 ст. зумовило їхню міграцію на схід через Австрію, Угорщину, Чехію, Моравію до Польщі та Османської імперії. В цей період починає зростати кількість євреїв і на українських землях, особливо після поглинання Галицької Русі Коронаю Польською, коли слідом за шляхтою сюди став просуватися торгово-ремісницький люд різних національностей, у т. ч. й євреї. Перші згадки про євреїв у Львові датуються 1356 р., Дрогобичі – 1404 р., Підгайцях – 1420 р. 1500 євреї мешкали у 18 містах Руського воєводства. Характерні назви вулиць і майданів свідчать, що єврейські громади тут були чималими.

Окремі міські громади євреїв, які з часів Казимира III Великого за привілеями 1364 р. і 1367 р. користувалися протекцією польського уряду, подекуди мали значний вплив. Наприклад, дрогобицький лихвар кінця 14 – початку 15 ст. Волчко кредитував польських королів. Там, де в руках заможних євреїв поступово зосередилося лихварство й накопичилися чималі

² Лист початку 10-го (або, можливо, 11-го століття), написаний хозарською єврейською громадою в Києві. Лист, рекомендація івритом, написана від імені одного члена їхньої громади, був частиною величезної колекції, яку привіз до Кембриджа Соломон Шехтер із Каїрської Генізи. Він був виявлений у 1962 році під час огляду документів Генізи Норманом Голбом з Чиказького університету. Більшість вчених датує лист приблизно 930 роком нашої ери. Деякі думають (на підставі згаданого нижче «благального» характеру тексту), що лист датується тим періодом, коли хозари більше не були домінуючою силою в політиці міста. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org>

капітали, почав швидко розвиватися грошовий обіг. Так, у Львові на зламі 14–15 ст. між місцевими та іноземними купцями існували розвинуті грошові відносини з усталеною процедурою кредитних операцій, зокрема у сфері комерційного кредиту.

Козак Мамай на тлі гайдамаків, що страчують євреїв.³

З часом, в період козацької доби, євреї почали використовувати нові можливості в обранні професій і в економіці прикордонних територій України. Коли польські та литовські магнати накопичували все більше землі, євреї прибували служити їх посередниками, забезпечуючи послуги і порядок за відсутності володарів. Багато з них були орендарями великих маєтків, збиральниками податків, керівниками маєтків (з правом відправляти правосуддя, зокрема страчувати винних), діловими агентами, володарями шинків та готелів, маслоробень, млинів, лісопилок, і винокурень. У торгівлі, вони витісняли вірмен і місцевих українців. Зокрема монополізували шинкарство та виробництво горілчаних виробів: *«...коли управління староствами потрапило до рук панських слуг, які почали прислухатися до жидів, а ті запропонували збирати великі прибутки з місць, де не було ніяких, офіруючи оренди, аби тільки пан видав заборону, щоб ніхто горілки не варив і не шинкував, а лиш вони самі. Що з великим гнітом для козаків*

³Козак Мамай, XIX ст. (фрагмент) Чигиринський район, Черкаської області. Полотно, олія, 41x 100. Національний музей України. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.ridivira.com/images/download/Mamai.pdf>

діялося, особливо коли на жидівську вимогу підстарости посилали рубати котли й горілчані кварта, де такі знайдено».⁴

Справжнім лихом для євреїв України стало українське повстання проти польського панування під керівництвом Богдана Хмельницького у 1648–54 рр. У єврейських джерелах воно називається «гзерот тах – Господні кари. Хоча війни, що почалися з козацького повстання 1648 р., тривали майже 20 років (у польській традиції цей період називається «Потоп»), основні втрати єврейське населення в Україні зазнало перших місяців військових дій — навесні і влітку 1648 р.

Сто карбованців УНР 1917 р. з написом українською, польською та мовою їдиш.⁵

Винищення євреїв в Україні знову набуло масового характеру у 18 ст., під час так званого гайдамацького руху (див. Гайдамаки). Воно вперше набуло значного розмаху в 1734 р., коли на Правобережній Україні з'явилися російські війська (підтримували одного з претендентів на польський престол).

Незважаючи на економічні труднощі, переслідування та вбивства, чисельність єврейського населення України у другій половині 17 ст., у

⁴ Качмарчик, Януш Гетьман Богдан Хмельницький = Hetman Bohdan Chmielnicki / Я. Качмарчик ; з пол. мови пер. І. Сварник; Південно-Східний наук. ін-т у Перемишлі. – Перемишль; Львів: 1996. – С. 52. – 326 с.

⁵ Сто карбованців. Державний кредитний квиток УНР 1917 р. з написом українською, польською та мовою їдиш. Банкнота 100 карбованців 1917 року, була першою офіційною платіжною засобом Української Народної Республіки, проголошеної 20 листопада 1917 року. Вона була оголошена Центральною Радою України та введена в обіг 5 січня 1918 року. Офіційне назва боні «Державний Кредитовий Білет». Автором проекту був Георгій (Юрій) Нарбут – професор та ректор Української Академії Мистецтв. Випуск надрукувань у Києві, у друкарні Василя Кульженко, яка перебувала на вул. Пушкінська 6. Офіційний тираж – 55 000 штук на загальну суму 5,5 мільйона карбованців.

першій половині 18 ст. зростала: до середини 1760-х років. вона становила, за деякими підрахунками, понад 280 тис. осіб.⁶

Проголошена в березні 1917 р. Центральна Рада вирішила в кінці липня запросити різні національності України: росіян, поляків та євреїв до участі в уряді (навіть на грошах писали чотирма мовами з єврейською мовою включно). В результаті, 50 євреїв, від всіх головних партій, приєдналося до Центральної Ради і ще п'ять приєдналося до Малої Ради. Єврейські партії були також представлені в Генеральному секретаріаті Центральної Ради (пізніше Національній Раді Міністрів Української Народної Республіки). Моїсей Рафес – член партії Бунд, посів посаду міністра фінансів. В секретаріаті національностей, були встановлені відділи для кожної національності і Моше Зільберфарб з Об'єднаної Партії Єврейських Соціалістів — Працівників, був призначений заступником секретаря та відповідальним за єврейські справи. Пізніше з проголошенням Української Народної Республіки 20 листопада, 1917 р. він став генеральним секретарем відділу єврейських справ, з міністерським портфелем, а далі після проголошення незалежності 25 січня 1918 р. – Міністром Єврейських Справ.

Синагога «Золота Роза»⁷

⁶[Електронний ресурс] Режимдоступу: <https://eleven.co.il/diaspora/regions-and-countries/15408/#03>

⁷«Золота Роза» — синагога у Львові, була пам'яткою архітектури ренесансу, святиною львівської єврейської міської громади. Муровану міську синагогу спорудив у 1582–1596 роках італійський архітектор Павло Щасливий за участі Амвросія Прихильного та Адама Покори. Фундатором синагоги був багатий львівський купець, банкір і королівський фінансист та голова єврейської міської громади Іцак Нахманович (Ісаак бен Нахман). Була розташована на території середньовічного єврейського кварталу, на нинішній вулиці Івана Федорова, 27. Будівлю зруйнували вибухівкою німецькі окупанти у серпні 1941 року. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki>

10 жовтня 1917 була сформована консультативна рада, що представляла головні єврейські партії, і Тимчасова Національна Рада Євреїв України зібралася в листопаді 1918 р. Їдиш був однією з мов Центральної Ради на її офіційній валюті і в оголошеннях; закон про автономію надавав неукраїнським національностям право самостійно управляти своїм національним життям. Проте, з приходом до влади гетьмана Павла Скоропадського цей закон був анульований (9 липня 1918 р.) і Міністерство жидівських справ скасовано.⁸

За часів Директорії Української Народної Республіки це міністерство було відновлене (очолюване спочатку Абрамом Ревутським), і закон про автономію був повторно введений в дію. Від квітня 1919 р. міністром жидівських справ став Пінкас Красний. Інші євреї, які займали видатні місця в урядах Центральної Ради або Директорії були: Соломон Гольдельман — заступник міністра торгівлі і промисловості і робочої сили, Арнольд Марголін — член Української Партії Федералістів Соціалістів; він був заступником міністра закордонних справ і дипломатичним представником в Лондоні і в Парижі. Декілька видатних сіоністів також підтримувало Українську автономію, зокрема Володимир Жаботинський, Данило Пасманик, і Йосип Шехтман.

Чисельність євреїв та їхній відсоток від загальної кількості населення в різних регіонах Західної України були різними. 1921р. на теринах сучасних Львівської області, Рівненської області, Волинської області, Івано-Франківської області та Тернопільської області проживало 657 тис. євреїв. На Буковині разом із Хотинщиною 1924 р. мешкало 128 тис. євреїв, а в Закарпатті на початку 1930-х рр. – понад 80 тис. Найчисельнішою єврейською громадою була Львів, тут кількість євреїв у 1921р. становила 77 тис. (у 1939 р. ця громада налічувала до 110 тис. осіб)

У відсотковому відношенні (до всього загалу населення міста) найбільше євреїв мешкало у Чернівцях. У Львові євреї склали 33 % загальної чисельності жителів міста, у Чернівцях – 37,8 % (42,5 тис. осіб).⁹

На початку Другої світової війни до складу СРСР були приєднані Західна Україна, Бессарабія та Північна Буковина. Тут на той час проживало близько 1 млн. євреїв. Перші ж кроки радянської влади на цих землях спричинили зростання антисемітських настроїв серед місцевого населення, зокрема, через різке збільшення частки євреїв у владних структурах усіх рівнів як у зв'язку з тим, що серед кадрів, надісланих зі сходу для партійної та радянської роботи, в органи НКВС, суд, прокуратуру тощо, було досить багато євреїв, так і через активну позицію місцевого єврейства, так званих

⁸Соломон І. Гольдельман. Жидівська національна автономія в Україні. 1917-1920 рр. Праці Історично-Філософичної Секції НТШ. Том 182.

⁹Гриневиц Л.В., Гриневиц В.А. ЄВРЕЇ В УКРАЇНІ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2005. - 672 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Evrei_v_Ukrain

висуванців, які разом з українцями почали заступати місця, звільнені представниками польської та румунської владної еліти.

Однак і серед репресованих новою владою також було чимало євреїв – представників "ворожих класів". Масовій депортації було піддано 65 тис. євреїв – біженців із Польщі, які відмовилися прийняти радянське громадянство. З метою збереження єврейської культури і релігії виникла ціла мережа єврейських підпільних організацій та таємних груп. Найбільш активними серед них були різноманітні молодіжні сіоністські організації, зокрема Бетар. Чимало з членів цих груп так само, як і представники лівих єврейських партій, наприклад Бунду, було заарештовано та знищено органами НКВС УРСР при відступі радянської влади влітку 1941 в тюрмах Львова, Добромиля, Стрия, Самбора, Золочева, Луцька, Дубна й інших міст та містечок – серед тогочасних жертв радянського терору, які були закатовані органами НКВС, кількість євреїв сягала 10 %.

Євреїв примусили виносити напіврозкладені трупи львів'ян, вбитих при відступі радянськими підрозділами НКВД.¹⁰

Східна Галичина, тобто сучасні Львівська, Івано-Франківська і Тернопільська (без північної частини) області, була окупована німецькими військами наприкінці червня – на початку липня 1941 р. В той час на цій території налічувалося близько 540 тис. євреїв (включаючи біженців з Польщі).¹¹

Складною для істориків залишається проблема визначення людських жертв Голокосту. Так, за даними «Історії Голокосту в Україні», за роки

¹⁰Єврейські погроми у Львові: забутий Голокост [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.dw.com/uk>

¹¹ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах / Сост. А. Круглов. – К.: Ин-т иудаики, 2002. – С. 306.

Катастрофи було знищено 1 821 748 євреїв, з них – 162 403 – на теренах Тернопільщини.¹² За іншою історичною довідкою, поданою А.І. Кругловим в «Енциклопедии Холокоста», до середини 1941 року на Тернопільщині проживало понад 125 000 євреїв, у тому числі в Тернополі – 16 700.¹³ Майже таку саму кількість – 17 000 євреїв-жителів міста – називає С. Шуцман, який згадує також, що лише кільком сотням євреїв вдалося евакуюватися з міста до 2 липня 1941 року – дня окупації Тернополя.¹⁴

Впровадження «нового німецького порядку» почалося по всій області. Так, за архівними даними від 20.07.1941 року, жертвами убивств у цей період у Тернополі стали 4,6 – 4,7 тисяч євреїв.¹⁵ У другій половині липня поліція безпеки провела ліквідацію інтелігенції і радянських службовців єврейської національності у Кременці (близько 300 жертв), Вишнівці (40), Хоросткові (30), Микулинцях (18). У серпні «за співробітництво з радянською владою» було розстріляно у Бучачі 60 євреїв, у Чорткові – близько 90. Завершилась акція ліквідації єврейської інтелігенції у вересні – жовтні; 6 вересня у Збаражі розстріляно 75 осіб, 26 вересня в Бучачі – близько 350, 1 жовтня в Бережанах – близько 600, в Хоросткові – 147; 16 жовтня в Козовій – близько 500, в Чорткові – близько 200, у Зборові – не менше ніж 200 осіб. У листопаді в Заліщиках було вбито близько 600 євреїв, 18 грудня в Бережанах – 1000 євреїв. Загалом за 1941 рік на території області було знищено близько 12 500 євреїв, з них більша частина – близько 9000 – тільки у липні.¹⁶

У Східній Галичині окупантами була задіяна так звана «польська» модель, яка передбачала створення довгострокових гетто, куди збирали євреїв із навколишніх місцевостей. Такі гетто могли мати виробничі об'єкти. Створювались і табори примусової праці, які, як гетто, цілком відповідали намірам окупантів використовувати майже безкоштовну робочу силу для військових потреб Райху. Вони фактично були місцем концентрації євреїв, транзитним пунктом перед знищенням.¹⁷

Головним методом винищення євреїв у галицькій частині області (дистрикту Галіція) була їх депортація в табір смерті Белжець (станція Белжець на південному сході польського міста Томашув-Любельський). Територія в 6 га. із газовими камерами мала потрійне загородження, була поєднана із залізничною гілкою, по якій прибували вагони жертв фашизму. У цьому таборі під наглядом зондеркоманди 4А було знищено 500 тисяч євреїв.

З кінця серпня (27.08) до початку грудня (04.12) 1942 року в табір знищення Белжець з території області було вивезено близько 40 тисяч євреїв, близько 3 тисяч було вбито на місці під час депортації. Одинадцять рейсів поїздів везли криваві жертви із різних гетто, розташованих у цій частині

¹² Найман О. Я. Історія євреїв України. – К., 2003. – С. 447.

¹³ Круглов А. И. Энциклопедия Холокоста. – К., 2000. – С. 157 – 158.

¹⁴ Шуцман С. Як то було... // Свобода. – 1993. – № 45 (2 квітня).

¹⁵ Круглов А. И. Энциклопедия Холокоста. – К., 2000. – С. 157.

¹⁶ Там же. – С. 158.

¹⁷ Ковба Ж., Корогодський Ю. Євреї України під час Другої світової війни: Голокост та опір / Нариси з історії та культури євреїв України. – К.: Дух і Літера, 2005. – С. 190.

області. Хронікальні матеріали свідчать, що у першій половині 1942 року ще близько 2500 євреїв стали жертвами «єврейських акцій»: весною 1942 року в Тернополі було розстріляно близько 700 непрацездатних євреїв, у Збаражі – близько 600. Загальна кількість жахливих жертв євреїв за 1942 рік склала в «галицькій» частині близько 47 тисяч осіб.¹⁸

1943 рік став для євреїв найважчим випробуванням – це був рік ліквідації гетто. У лютому – червні 1943 року була проведена кривава акція ліквідації, в ході якої було розстріляно 37 тисяч євреїв, найбільше – в квітні (близько 11 тисяч) та червні (близько 19 тисяч). Крім «чистки» території та ліквідації гетто, зондеркоманди проводили акції розстрілу євреїв, які переховувалися. Загальне число цих жертв за період 1942–1944 років становило не менше ніж 1000 осіб.¹⁹

За узагальненими даними «Енциклопедії Голокосту», під час окупації Тернопільщини німецькими військами загинуло 132 тисячі євреїв. Розбіжність між цим та наведеним на початку параграфу числом жертв полягає у тому, що загальна кількість по окремих районах і області дає дещо викривлену картину, оскільки подавали часто завищені загальні дані жертв усього цивільного населення, часто дублювали одні й ті самі цифри, йшов підсумковий підрахунок розстріляних євреїв та вивезених у табір смерті Белжец.

Дослідник Я. Хонігсман стверджує, що західноукраїнське єврейство перестало існувати в червні 1943 року. Щодо Тернопільщини, то 6–9 червня проводились останні акції у Підгайцях, 12 червня – у Бережанах, Борщеві, Козові, Чорткові, 12–16 червня – у решті міст дистрикту Галичина. З 1 по 28 червня була проведена остання акція знищення львівських євреїв.²⁰

Про величезні жертви єврейського населення свідчать записи в Бюро реєстрації євреїв, які почали відкриватися через декілька днів після звільнення Львова. Серед перших даних бюро міста Тернополя – 88 євреїв, до вересня 1944 року – 126 євреїв, до жовтня – 540 євреїв.²¹ У Східній Галичині в живих залишилося приблизно 10–12 тисяч євреїв, що складало близько 2% від усіх євреїв, які перебували там під час окупації.²² Після закінчення війни єврейські родини поверталися на місця свого проживання, але багато з них не могли почати тут нове життя на руїнах, поряд з могилами близьких, шукали кращих умов існування.

Праведники У часи Голокосту –катастрофи європейського єврейства представники інших національностей ставилися до євреїв по-різному – від байдужості до ворожості. Більшість беземоційно спостерігала за тим, як сусідів та знайомих заарештовували й вбивали. Були й такі, що допомагали нацистам в «остаточному вирішенні єврейського питання», інші наживалися

¹⁸ Там же. – С. 160.

¹⁹ Там же. – С. 161 – 162.

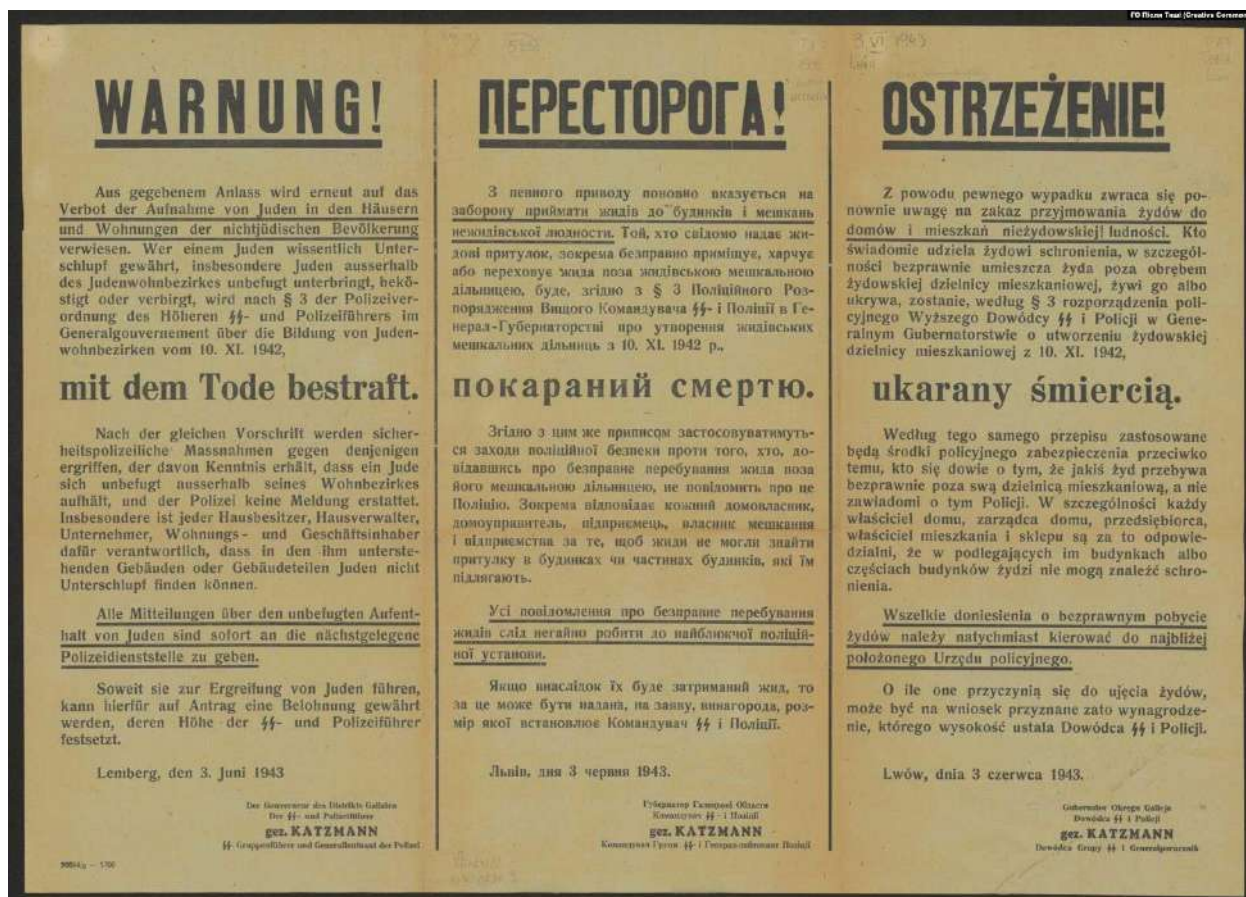
²⁰ Хонігсман Я. С. Катастрофа єврейства Західної України. – Львів, 1998. – С. 215.

²¹ Там же. – С. 260-261.

²² Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944). Сборник документов и материалов. – Иерусалим: Яд Вашем, 1992. – С. 27.

за рахунок пограбованого майна. Але й в аморальну добу залишалися ще люди з дивовижною мужністю й найкращими людськими рисами.

Серед українців були тисячі тих, хто, ризикуючи та жертвуючи собою і своїми родинами, рятував та переховував євреїв, з якими наш народ століттями жив по сусідству. Частина цих українців тепер – Праведники народів світу. Цим званням, згідно з ізраїльським Законом «Про Пам'ять про Катастрофу» наділяються не євреї, які в роки нацистської окупації рятували євреїв від переслідувань.

Плакат, у якому німецька окупаційна влада у дистрикті Галичина повідомляла про смертну кару за переховування євреїв (фотокопія).²³

У Східній Європі цей ризик був найвищим. За переховування євреїв нацисти карали винищенням цілої сім'ї рятівника. Про це сповіщали численні листівки на вулицях. У Західній Європі "праведникам" у разі викриття загрожувало заслання до концтаборів. Таким чином обидві сторони жили у постійному відчутті страху: їх могли видати сусіди або ж вислідити гестапо.

За підрахунками професора Я. Хонігсмана, за надання притулку євреям тільки у Львівській області в 1943 році нацисти стратили понад сто українців.²⁴

²³ <https://www.radiosvoboda.org/a/holokost-svidky-turka-film/31674185.html>

У Львові 38% усіх кримінальних справ надзвичайного німецького суду для населення «Зондергеріхт» стосувалися осіб, які переховували євреїв або надавали їм якусь іншу допомогу. Хронологічно це період 1942 – першої половини 1944 р.²⁵

Знищення євреїв на території європейських держав проходило в ізольованих концентраційних таборах, а в Україні, Білорусі – на очах у жителів. І тут Праведники були героями. Але в силу умов того часу більшість людей боялась: треба врахувати, що, на відміну від західних держав, праведників в Україні знищували разом з сім'ями. Тому не кожен був спроможний ризикувати життям своїх близьких. Ті, які перемогли страх – великі люди.

Активну участь у рятуванні євреїв брали священники Української греко-католицької церкви на чолі з митрополитом А. Шептицьким, який особисто переховував у келіях собору святого Юра 15 дорослих євреїв і 150 дітей. Митрополит А. Шептицький був єдиним з церковних ієрархів, хто наважився на відкритий виступ проти гітлерівської політики геноциду проти євреїв: у лютому 1942 року він написав листа до рейхсфюрера СС Г. Гімmlера з протестом проти винищення євреїв та використання в "єврейських акціях" української поліції.

У Державі Ізраїль комісія Меморіального комплексу Катастрофи і героїзму єврейського народу «Яд Вашем» присвоює (за життя чи помертвено) почесне звання Праведника світу тим представникам інших народів, котрі в роки Другої світової війни, рятуючи євреїв від неминучого знищення нацистами, виявили неабияку особисту мужність та продемонстрували непересічні моральні чесноти. Такі звання мають й українці.

Це офіційне звання, яким від часу свого заснування 1953-го року інститут пам'яті Голокосту «Яд-Вашем» у Єрусалимі нагороджує тих, хто, наражаючи власне життя на небезпеку допомагав рятувати євреїв. Станом на 1 січня 2021-го року нагороджено 27 921 праведника у 51 країнах, з них – 2673 в Україні.²⁶

В ізраїльських дипломатів немає найпочеснішого обов'язку, аніж вшанування не тільки кожного, хто загинув під час Катастрофи, а й Праведників народів світу.²⁷

Праведник Бабиного Яру, Праведник України – ці почесні звання почали присвоюватись з 1989 р., коли з'явилися перші відомості про рятівників євреїв, які були приречені на смерть. У квітні було затверджено звання "Праведник Бабиного Яру", єдине встановлене в країнах Європи, бо

²⁴Тяглий М. І. Праведники Народів Світу [Електронний ресурс] // – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Pravednyky_svitu (відвідано 08. 08. 2018 р.)

²⁵ Ж. Ковба Людяність у безодні пекла: Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». «Дух і Літера» К., 2009. – С. 185. – 296 с.

²⁶<http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/statistics.asp>.

²⁷ Зубанич Ф. І. Посеред крику біди: Книга-колаж про українських «Праведників народів світу». – К.: Веселка, 2004. – С. 6. – 174 с.

звання “Праведник народів Світу” присвоюється в Ізраїлі, і лише в Україні присвоюється звання праведникам своєї країни.

Перші свідчення про своїх рятівників надали ті, хто вцілів під час розстрілу: Геня Баташова, Марія Пальті, Раїса Дашкевич, Йосип Гусарєв, Василь Михайловський, Людмила Бородянська, Шеля Поліщук, Роман Штейн. Першими праведниками стали члени родини священника О. Глаголева – його дружина та діти.²⁸ У листопаді 1989 р. у Київському будинку вчителя відбулася перша зустріч киян із врятованими від розстрілу та їх рятівниками. Учасниками зустрічі стали понад 600 осіб.

Праведники Бабиного Яру: Наталія Чехова, Ольга Рожченко, Марія Гараніна, Валентина Березлева, Віра Крилова, Марія Глаголева. 1988 р.

Перші дипломи “Праведник Бабиного Яру” в цей день було вручено сім’ям Глаголевих, Бондаренко, Чайки, Патюти, Алтиннікових, а також Олені Березльовій, Ользі Рожченко, Людмилі Чеховій.²⁹

У вересневі дні 1991 р., коли відзначалось 50-річчя трагедії, директор Інституту Яд-Вашем (Ізраїль) Іцхак Арад вручив їм усім дипломи “Праведник народів світу” та пам’ятні медалі. Це було перше вшанування українських праведників безпосередньо в Україні. На їх честь посаджено дерева на Алеї Праведників у Єрусалимі.

²⁸ Левітас І. М. Праведники Бабиного Яру / І. М. Левітас. – Київ: ДП «Етнос», 2008. – С. 359. – с. 368.

²⁹ Там же – С. 359.

Розповіді про подвиги Праведників публікуються в газетах, а Фонд Спілберга, який працював у Єврейській раді, записав їх свідчення на відеоплівку.

Праведниця Ольга Рожченко і врятована Марія Грінберг (Пальті)³⁰

У 2001 році було видано книги “Праведники Бабиного Яру”, книга їх спогадів “Пам’ять Бабиного Яру”, 2005 року – “Бабин Яр: рятівники і врятовані”, у 2008 році вийшла остання версія збірки “Праведники Бабиного Яру”, автором та упорядником яких є І. М. Левітас – Президент Єврейської ради України, Голова фонду «пам’ять Бабиного Яру». У 2006, 2008 та 2009 рр., за поданням Єврейської ради України та Фонду «Пам’ять Бабиного Яру», Президент України В. Ющенко нагородив 423 Праведників України та Праведників Бабиного Яру орденами “За заслуги” III ступеня та «За мужність» III ступеня.³¹ Враховуючи, що діти Праведників наражались на таку ж небезпеку бути знищеними, як і єврейські діти, Єврейською радою України у 2007 році засновано звання “Діти Праведників”. До цієї категорії входять діти, які народились не пізніше 1943 року. Вони нагороджуються відповідними дипломами: “Син Праведників” та “Донька Праведників”.

В 1989 році було створена Асоціація Праведників Бабиного Яру. До її складу входять всі, кому присвоєно звання “Праведник Бабиного Яру”, або “Діти Праведників”. Асоціація займається вирішенням побутових проблем,

³⁰ Фото з поточного архіву Всеукраїнської єврейської Ради

³¹ Поточний архів НІМЗ «Бабин Яр». Документ 1. Указ Президента України № 791/2006 «Про нагородження орденом «За заслуги»». 27 вересня 2006 року. Указ Президента України № 861/2008 «Про відзначення державними нагородами України». 26 вересня 2008 року. Указ Президента України № 64/2010 «Про нагородження орденом «За мужність»». 27 січня 2010 року.

наданням гуманітарної допомоги, організацією зборів, нарад, відзначенням свят та днів народження. Праведники часто зустрічаються з учнями шкіл, виступають на мітингах, беруть участь у телевізійних програмах. У Київській мерії щорічно організовується прийом Праведників мером Києва.

**Праведниця Ольга Рожченко, Ілля Левітас
і врятована Геня Баташева³²**

У 2016 році науковими співробітниками Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» було опрацьовано поточний архів Всеукраїнської єврейської ради і встановлено, що звання «Праведник Бабиного Яру» отримало 625 осіб, звання Праведник України отримали 1543 особи (робота з поточними архівними матеріалами продовжується).³³ Кількість Праведників, звичайно, значно більша, просто, в силу відомих обставин, робота по їх виявленню почалася із запізненням на десятки років.

Вчені довго намагалися скласти загальний портрет "праведників", аби краще зрозуміти їхню мотивацію прийти на порятунок.

Самуель Олінер, професор соціології з Університету Гумбольдта в США, засновник Інституту альтруїстичної особистості і просоціальної поведінки (Altruistic Personality and Prosocial Behavior Institute), також досліджував Рятівників. Подружжя Перль і Самуель Олінер (Pearl і Samuel Oliner), які взяли інтерв'ю у 406 Рятівників із 5 країн вважають, що усіх рятівників вирізняв альтруїзм, висока емпатія та відчуття співучасті.³⁴

Це, на думку деяких дослідників воєнного періоду, доводить, що нехай мінімальний, але вибір існував і тоді: змиритися з ситуацією або ж чинити опір.

³² Фото з поточного архіву Всеукраїнської єврейської Ради

³³ Українські Праведники. – Київ: НІМЗ «Бабин Яр», 2016. – с. 38.

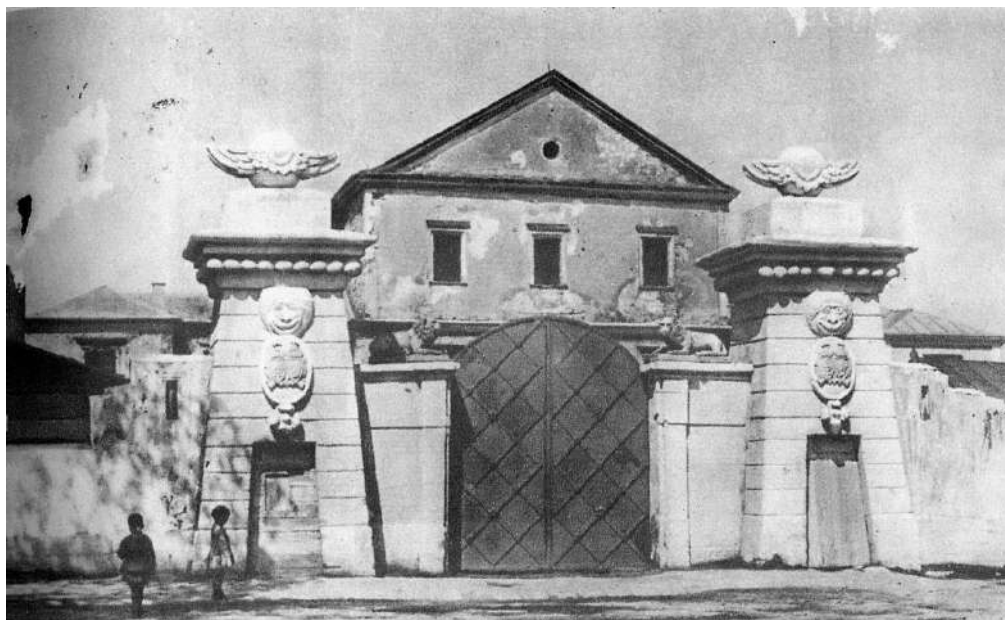
³⁴ Oliner Samuel, Oliner Pearl (1988), *The Altruistic Personality Rescuers of Jews in Nazi Europe*, New York.

Євреї Тернопільщини і жах Голокосту

Тернопіль

Євреї (до радянської анексії вживали як означення етноніму слова юдеї, жида³⁵, ізраеліти, слово євреї прийшло у Східну Галичину з Росії³⁶) почали селитися в Тернополі практично зразу ж після заснування міста, оскільки місто на 10 років було звільнено від податків. З наданням Тернополю магдебурзького права, що надавало податкові пільги на 20 років у 1548 році, приплив євреїв у місто посилювався.³⁷ У XVI і XVII століттях налічувалося 300 єврейських сімей у місті, вони становили значну частину населення.

Місто неодноразово піддавалося нападам татар (1575, 1589, 1672). У 1675 році замок був практично зруйнований татарами. До захисту замку залучалися його жителі. Була залучена і єврейська община, зокрема, виділили команду для оборони позицій під керуванням «гетьмана жидівського».³⁸

Тернопільський замок на початку XX століття³⁹

³⁵Термін «жид» (лат.) утворений від гебрайського Юда – славетний, хвалений. Термін «жид» властивий українській мові, як і іншим слов'янським мовам (наприклад, польській, чеській, беларуській), уживання його у згаданих мовах є природним і не має зневажливого характеру, як у мові російській. Соломон Гольдельман. Жидівська національна автономія на Україні (1917-1920) // Хроніка 2000. – Київ, 1998. – С. 221-222.

³⁶Уніят В. Євреї на Тернопільщині (юдеї, жида, ізраїльтяни) //Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. – Тернопіль : Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2004. – Т. 1 : А – Й. – С. 561-563. – ISBN966-528-197-6.

³⁷ Тарас Возняк. Єврейський Тернопіль // Незалежний культурологічний часопис «І». № 21. – 2010. – С.136-145.

³⁸ Тернопіль // Електронна Єврейська Енциклопедія.

³⁹ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki>

Велику (стару) синагогу в Тернополі побудували в готичному стилі між 1622 та 1628 роками. Вона була схожою на форт з можливістю вести вогонь в усіх напрямках. Тернопіль був серед міст захоплених Богданом Хмельницьким під час свого маршу від Золочева через Галичину, в результаті чимало євреїв були вбиті повсталими козаками та селянами, щоправда більшість єврейського населення втекло з міста. Були єврейські погроми і під час Барської конфедерації 1770 р., коли шляхта штурмувала Тернопіль.

Після першого поділу Польщі у 1772 році Тернопіль потрапив під австрійське панування і єврейський просвітитель Йосеф Перль⁴⁰ (Joseph Perl, 1773-1839) зміг продовжити свої зусилля по поліпшенню умов життя євреїв, яку він почав у рамках Російської імперії. У 1813 році він створив єврейську школу — «бейт хінух» («בית חינוך»), де велося вивчення івриту та різних наук. Спори між традиційним хасидизмом та модернізованим «маскілім» привели через чотири роки до перемоги останнього, після чого інститут отримав офіційне визнання і був поміщений під комунальне управління. У місті також заснували велику єврейську друкарню.

⁴⁰ Йосеф Перль. народився у заможній тернопільській родині. Як людина поступова, яка багато зробила для емансипації галицького єврейства, він був відзначений численними нагородами як австрійського цісаря, так і російського царя. Безсумнівною його заслугою для міста було те, що 1813 р. він відкрив у Тернополі та Галичині першу єврейську світську школу, де вивчали іврит, німецьку мову та інші дисципліни. Нагороди батька дозволили потім його сину Міхаелю відкрити у місті першу єврейську фармацію. Це була перша фармація, яку дозволили відкрити у Австрійській імперії єврею. Йосеф Перль захищав євреїв за будь яких обставин. Його однодумцями та друзями стали інші прихильники Гаскалі – уродженець Бродів Нахман Коген Крохмаль (Nachman Kohen Krochmal) та тернопільський раббі Шмуель Йосеф Рапопорт. За їхньою підтримкою він був призначеним крайсрабином (Kreisrabbiner) Тернополя. Перль був гарячим прихильником релігійних реформ. У 1819 р. він своїм коштом відкриває у Тернополі поступову (реформістську) синагогу – Темпель (Tempel für Geregeltten Gottesdienst) з хором, що не характерне для ортодоксальної синагоги – бет кнессету. Це викликає неоднозначне сприйняття у консервативній, переважно хасидській та мітнагідській громаді Тернополя. І навіть тодішній тернопільський рабин та товариш раббі Рапопорт дещо відсторонюється від занадто прогресивних, на його думку, ініціатив Йосефа Перля. Однак просвітителі-маскіли все ж перемагають. Бо вже 1904 р. раббі Темпеля др. Таубелес (Dr. Taubeles), крім всього іншого, викладає релігію для євреїв у Тернопільській гімназії. Під псевдонімом Obadiah ben Pethahiah Перль публікує сатири, спрямовані проти хасидів «Мегалех Темірін» (Megalleh Temirin, Vienna, 1819), які потім довгий час приписували раббі Рапопорту. Це була розумна пародія на мову книги «Зогар» – основної книги єврейських містиків. Окрім того, він опублікував ще дві книги у тому самому стилі «Дібре Цаддікім» (Dibre Zaddikim) та «Боген Цаддік» (Bohen Zaddik, Prague, 1838). А також написав розділ, який стосується хасидизму, у фундаментальній книзі німецького історика Ісаака Маркуса Йоста «Історія юдаїзму та його сект» (Geschichte des Judenthums und Seiner Sekten, III. 185 et seq., Leipzig, 1859). //Tarnopol, Tarnopol Volume, Ph. Korngruen, The Encyclopaedia of the Jewish Diaspora, 1955, Jerusalem.

Вулиця Йосефа Перля⁴¹

Іншим єврейським мислителем, який жив того часу у Тернополі, був раббі Шмуель Мойсей Пінхас (Rabbi Samuel Moses Phinhas, пом. 1806 у Познані). У Тернополі він мешкав у 1795–1801 рр., був нащадком відомого раббі Йошуа (Rabbi Joshua, пом. 1648), автора трактату «Магіне Шломо» (Maginne Shelomoh). Сам же написав книгу «Бет Шмуель Аарон» (Bet Shemuel Aharon, Novidvor, 1806).

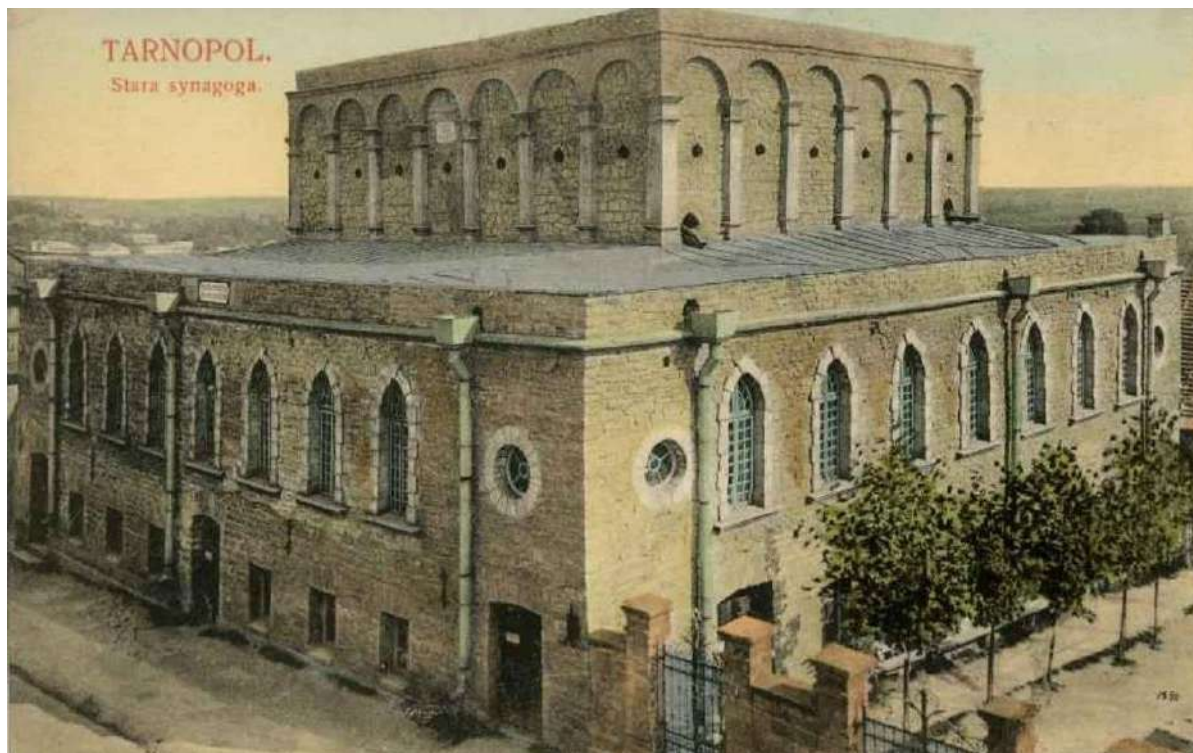
Окрасою єврейського Тернополя була Стара синагога на Подолі. Вона стояла трохи вище від сучасного музичного училища, вражала довершеністю строгих готично-ренесансних форм. У її архітектурі відчувалася витонченість і виразний східний вплив. Кам'яна будівля божниці утворювала прямокутник зі стрілчастими вікнами. Єдиною оздобою був аттик, прикрашений аркадою. Власне, красу споруди, вишукану і стриману, творила цілісність форм, вільна від неконструктивних додатків. Ульріх фон Вердум писав, що такої гарної, збудованої з каменю синагоги він не бачив ніде у Польщі. Художню цінність становило внутрішнє оздоблення божниці. Це були оригінальної форми свічники, які доповнювали ажурне плетиво металевих елементів прикрас, старовинні гапти.⁴²

У другій половині 19 століття кількість єврейського населення значно збільшилась: у 1868 році – 11 тисяч осіб (52% від загальної кількості мешканців), а в 1880 р. – 13 468. У подальшому через погіршення економічного стану та еміграції в Америку кількість євреїв у Тернополі не зростала. В 1900 р. єврейська громада Тернополя налічувала 13 493 осіб (44

⁴¹ З 1874 року євреї займали половину місць у міській раді, а три вулиці було названо на честь знакових для громади персон – письменника-сатирика, директора місцевої єврейської школи Йосефа Перля, барона Гірша та головного рабина Тернополя Йосифа Бабада.

⁴² Тарас Возняк. Єврейський Тернопіль // Незалежний культурологічний часопис «І». № 21. — 2010. — С. 136-145.

% від усього населення).⁴³ Євреї займалися, головним чином, активним імпортом та експортом у Російську імперію (через прикордонне місто Підволочиськ), торгівлею з містами Польщі та інших країн, були також: ткачами, гончарями, граверами, чоботарями; займалися банківською справою і власними домашніми господарствами.

Стара синагога на Подолі

Тернопіль та містяни значно постраждали під час Першої світової війни, з початком якої місто окупувала російська армія. Економічний стан євреїв погіршився через припинення традиційних економічних зв'язків та приплив єврейських біженців (у 1915 р.-10 тисяч осіб). У 1917 році при відступі російських військ місто розграбували. Після розпаду Австро-Угорщини місто в 1918 році стало столицею Західно-Української Народної Республіки — ЗУНР. В листопаді-грудні 1918 р. у Тернополі були сформовані 1-й піхотний полк ім. С. Петлюри і Студентська сотня, а в червні 1919 р.-18-а (Тернопільська) бригада та Єврейський ударний батальйон («Жидівський пробоевий курінь»), який виріс із сотні міліції, створеної з ініціативи єврейського населення для охорони і оборони їхньої ділянки міста; командант-поручник Соломон Ляйнберг). Щоправда, більшість єврейського населення Тернополя, як і в інших містах, намагалася дотримуватись нейтралітету. Постраждало населення міста, зокрема, і єврейське в ході радянсько-польської війни 1920-1921 рр. від мародерств воюючих сторін.⁴⁴

⁴³ Тернопіль // Електронна Єврейська Енциклопедія.

⁴⁴ Там же.

1931р. у Тернопільському повіті, за офіційною польською статистикою, мешкало 5 836 євреїв. Натомість у самому місті 1939 р.-13 768.⁴⁵

17 вересня 1939р. Тернопіль зайняли радянські війська, місто увійшло до складу УРСР. Єврейське життя, як і культурно-політичне життя інших етносів міста, було заборонене, а багатьох заможних євреїв репресували (розстріли, депортації).

2 липня 1941 року частини 5-ї танкової дивізії СС зайняли місто Тернопіль та почали вирішувати єврейське питання за львівським сценарієм. Як і у Львові, кілька десятків євреїв зігнали до місцевої в'язниці – витягувати тіла городян, розстріляних НКВС перед відступом Червоної армії.

Bundesarchiv, Bild 146-1091-150-35A
Foto: Hübner | 10. Juli 1941

Ексгумація трупів ув'язнених, розстріляних НКВС, 10 липня 1941.

Гетто.⁴⁶ З 5 вересня 1941р. по 20 червня 1943р. в Тернополі діяло одне з перших гетто, що виникло на території Галичини. Було розташоване у південно-західній частині міста в межах вулиць Руська, Львівська, Шептицьких, Срібна та площі Ринок. Територія була обгороджена колючим дротом у два ряди. Гетто охороняло гестапо та українська поліція. До 25 вересня 1941 р. гетто та його околиці заселило єврейське населення міста, загалом до 12 тис. 500 осіб. За наказом німців був утворений «Юденрат», який очолював Густав Фішер; згодом його замінив Кароль Погорілес.

Ув'язнені перебували в жахливих антисанітарних умовах, голодували: в день видавали по 100–150 гр. сурогатного хліба та тарілку гарячої їжі. Виходити за межі гетто, купувати продукти харчування та отримувати

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000.

передачі було заборонено. Усіх в'язнів змушували виконувати важкі фізичні роботи – заготівлю деревини, дорожні роботи та очищення міста від нечистот. Жінок, дітей та людей похилого віку, які не могли працювати, розстрілювали у с. Петрики (2 км від Тернополя).

У серпні 1942 р. на території гетто був організований табір праці, яким командував гестапівець Рокита. Тут була розміщена трикотажна фабрика фірми Рекмана. Були утворені окремі відділи для чоловіків і жінок. В'язнів у гетто не лікували, внаслідок чого зростає смертність. У деяких випадках хворих вбивали. Щодня в гетто помирало 100-150 осіб.

Єврейські хлопчики в Тернопільському гетто.

(Джерело:<http://collections.ushmm.org>)

Під приводом відправлення на роботу євреїв з гетто групами по 300-500 осіб вивозили на машинах і розстрілювали (було проведено 5 таких розстрільних акцій). 23-25 березня 1942 р. в Янівському лісі було розстріляно 700 жінок та людей похилого віку. Дітей не розстрілювали, а кидали живими в яму і засипали землею (так було задушено 40 дітей з притулку). Під час другої (29-31 серпня 1942 р.), третьої (30 вересня 1942 р.), четвертої (жовтень 1942 р.), п'ятої (8-9 листопада 1942 р.) розстрільних акцій німці вивезли велику партію євреїв до Белжеця, де їх систематично знищували. Решту в'язнів розстріляли у Драгунівському лісі після ліквідації гетто 20 червня 1943 р. 23 липня 1943 р. нацисти ліквідували єврейську поліцію, утворену для «наведення порядку» в гетто. Загалом тут загинуло близько 28 тис. євреїв. Невеликі групи євреїв переховувалися у бункерах та в лісі, приєднавшись згодом до партизанського руху. Після приходу радянських

військ у Тернополі зі схованок вийшло близько 150 євреїв, ще 200 повернулися з радянського тилу.

Тернопільське гетто⁴⁷

15 квітня 1944-го року вщент зруйнований Тернопіль узяла Червона армія. Під час боїв за місто, які тривали трохи більше місяця (з 8 березня) було знищено 80% будівель. На руїнах радянські солдати встановили таблицю з написом «Здесь был город Тарнополь» (на Тернопіль перейменували після війни). Постало питання про саме існування міста. Впродовж двох років державні установи перебували в Збаражі та Чорткові, людям не було де жити, а установи не мали приміщень для праці. Були знищені ратуша, ренесансно-готична синагога, сильно пошкоджено – замок, домініканський собор.⁴⁸

У 1946-1948 рр. відбуваються арешти колишніх сіоністів та інших «буржуазних» єврейських партій. Пам'ятник жертвам Катастрофи (біді євреїв у Другу світову війну) був знищений в 1950-х роках. 1970 року в області жило близько 5000 євреїв. Культові споруди використовувалися не за

⁴⁷ “Сафарі” на людей. Історії з тернопільського гетто [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://te.20minut.ua/Nashe-mynule/safari-na-lyudey-istoriyi-z-ternopilskogo-getto-10481243.html>

⁴⁸ Володимир Окаринський. Тернопіль: місто, люди, історія (від давнини до 1991 року). — Тернопіль, 2017. — 512 с., іл.

призначенням. За офіційними даними в Тернополі в 1980 році проживало приблизно 500 євреїв.⁴⁹

Одна з вулиць м. Тернополя після звільнення міста від нацистських окупантів. Квітень 1944 р. ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-117167

На початку 1990-х за незалежної України єврейське культурне життя почало налагоджуватись. На той час у Тернополі налічувалося близько 2000 євреїв. У 2001 році в області – 167 (155 – у містах) осіб.⁵⁰

Бережани⁵¹

Перша згадка про Бережан відноситься до 1375 року, коли ці землі було передано князем Владиславом Опольським у власність боярину Василю Тептуховичу. В 1530 р. король Сигізмунд I дозволив коронному хорунжему Миколі Сенявському, який володів даними місцями, на місці невеликого поселення заснувати місто з Магдебурзьким правом. За часів володіння містом сім'єю Сенявських місто славилось своїм оборонним комплексом, а також архітектурним розквітом.

В XIX – на початку XX ст. – в складі Австро-Угорщини. В 1919-39 рр.. – в Тернопольському воєводстві в складі Польщі, в 1939-91 рр.. – в складі УРСР.

В 1563 р. в Бережанах проживало 5 єврейських сімей, в 1670 р. - близько 100 (20%), в 1764 р. - 1297 євреїв, в 1870 р. - 3347 (37,5%), в 1875 р.- 4021 р. (43%), в 1880 р. – 4712 (43%), в 1890 р. – 4695 (42%), в 1900 р. – 4395 (38,5%), в 1910 р. – 4582 (36%), в 1921 р. – 3582 (35,5%), в 1931 р. – 3670 євреїв.⁵²

⁴⁹ Тернопіль // Електронна Єврейська Енциклопедія.

⁵⁰ Там же.

⁵¹<http://www.jewishheritage.org.ua/ua/2595/berezhany>; <http://myshtetl.org/ternoplskaja/berezhany.html>

⁵²<http://www.jewishheritage.org.ua/ua/2595/berezhany.html>

Євреї були серед засновників Бережан. В середині XVIII ст. євреї володіли всіма магазинами на центральній площі, займалися гуртовою торгівлею і лихварством, вели велику торгівлю сільськогосподарською продукцією з Гданськом і худобою з Сілезією, брали участь у великих ярмарках у Польщі.

З 1638 р. у Бережанах існувала самостійна єврейська громада. Тоді ж побудована перша синагога. У 1718 р. на її місці була зведена нова. Близько синагоги були побудовані міква і лікарня.

Панорама міста Бережани, 1898 р.⁵³

Першим рабином у Бережанах був Мордехай Гакоен (? -1630), Потім – Іегуда Коген і рабі Мойше (пізніше – Рабин Львова). У 1670-х рр.. рабинами були Цві-Гірш (пізніше – рабин Дрогобича), в 1690-1700рр. – Іцхок Краковер, в 1700-1840рр. – члени сім'ї Гальперін.

Могила Мордехай Гакоена

У 1822 р. 40 єврейських родин Бережан займалися сільським господарством. У другій половині XIX ст. багаті євреї Бережан почали скуповувати землю і до кінця століття володіли 12% всіх орних земель і 20% лісових угідь. У 1820-х рр.. в Бережанах було 17 великих торговців-євреїв, яким належали торгові дома. У 1901 р. було створено об'єднання євреїв-ремісників. Деякі євреї займалися візництвом. На початку XX ст. в Бережанах працювали 12 адвокатів-євреїв (з 14), 2 лікаря, кілька викладачів гімназії та

⁵³ <https://www.hroniky.com/news/view/19567-berezhany-na-zobrazhenniakh-khikh-stolittia-foto>

державні чиновники. З 1874 р. заступником мера Бережан традиційно обирався єврей. У 1908 р. відкрило в Бережанах касу взаємного кредиту.

З 1843 р. рабином Бережан став Шлойме Клугер, «маггід з Бродів», в 1865-70 рр.. – Іцхок Шмелькіс, з 1870 р. – Шойлом-Мордехай Швадрон («Магаршам») (? –1911), що вважався одним з найбільших релігійних авторитетів того часу. У 1850-х рр.. Мешулам-Шрага-Файвіш Гальперін (1810-1874) заснував у Бережанах хасидську династію. Після його смерті главою династії став його син Авром-Зерах-Іегуда, потім його онук Йоель (1887-1954, США).

Дівоча група "Гашомер Гацаїр" в Бережанах, 1920-ті роки.⁵⁴

З 1893 у Бережанах активно працювали відділення сіоністських партій і рухів. У 1907 р. була відкрита школа з викладанням на івриті. Під час 1-ї світової війни багато євреїв Бережан бігли в глиб Австро-Угорщини. Бережани були захоплені військами російської армії і майже повністю спалено. Після відходу російських військ євреї почали повертатися до Бережан. У 1922 р. було створено єврейсько-польське об'єднання торговців. У Бережанах було 40 адвокатів-євреїв, 4 лікарів, 2 провізора, 2 суддів, 3 викладача гімназії. Продовжували активну роботу сіоністські партії та рухи. Була бібліотека з читальним залом, самодіяльний театр, оркестр. В 1922 р. почав працювати єврейський спортивний клуб.

20 вересня 1939 частини РККА увійшли в Бережани. Відкрилася школа з викладанням на ідиш незабаром була закрита. В Бережанах знаходилося багато біженців із західних областей Польщі та євреїв, яким радянська влада заборонила проживати у великих містах як «небажаним елементам». Біженці жили в синагогах і порожніх магазинах. Жителі Бережан створили підпільний комітет допомоги, який збирав гроші,

⁵⁴ (Світлина з книги Шимона Редліха "Разом і Окремо в Бережанах")

продукти та одяг для біженців. Для цієї мети комітет посилав своїх емісарів і в інші міста. Більшість біженців в літку 1940 р. були вислані в глиб СРСР.

7 липня 1941 німецькі війська увійшли в Бережани. Був створений юденрат на чолі з головою громади Шимоном Клерером.

В жовтні 1941 р. було створено гетто, яке діяло по червень 1943 р. Тут перебувало єврейське населення із Бережан та Бережанського району, а також з містечок Козова, Підгайці Тернопільської області та Поморяни Львівської області. Гетто було розташоване у центральній частині міста, обгороджене колючим дротом. Контакти з мешканцями міста були заборонені, в тому числі їм не було дозволено передавати продукти харчування. В гетто виник голод, поширилися епідемії. В жовтні 1942 р. на базі гетто був утворений табір примусової праці для євреїв з чоловічим і жіночим відділеннями. В'язні працювали на фірму Віктора Креміна з Берліна.

В'язнів масово розстрілювали на кладовищі та в кар'єрі поблизу с.

Меморіал жертвам Голокосту в Бережанах, 1990 р.

Рай. Під час першої акції, 6 жовтня 1941 р., під приводом вивезення на роботу гестапівці зібрали на торговельній площі Бережан 3 тис. чоловіків-євреїв – адвокатів, вчителів, купців і чиновників, а потім розстріляли їх у с. Рай. У грудні 1941 р. та в жовтні 1942 р. частину в'язнів (близько 1 тис. 500 осіб) вивезли до Белжеця. В квітні 1942

р. з гетто було відібрано 400 осіб, в тому числі жінок і дітей, яких розстріляли в Литянському лісі. Гестапівці проводили «тифозні акції», коли розстрілювали хворих. 12 червня 1943 р. під час ліквідації гетто на єврейському кладовищі у Бережанах було вбито близько 1 тис. 180 євреїв. Врятуватися вдалося лише Менахему Катцу. Загалом у Бережанському гетто німці знищили 16 тис. 600 євреїв, інших утримуваних вивезли до Белжеця.⁵⁵

Борщів⁵⁶

Перша письмова згадка про Борщова зустрічається в 1456 р. як про власність шляхтичів Дудинських. В 1629 р. Борщев отримав Магдебурзьке

⁵⁵ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000.

⁵⁶ <http://myshtetl.org/ternoplskaja/borshev.html>

право. Місто перебувало під владою Польщі до її поділу, 1772 р. відійшов до Австрії.

На початку липня 1919 р. до Борщова переїхав уряд ЗУНР на чолі з президентом Євгеном Петрушевичем. 8 липня 1919 р. для переговорів із ним до міста прибув головний отаман Армії УНР Симон Петлюра.

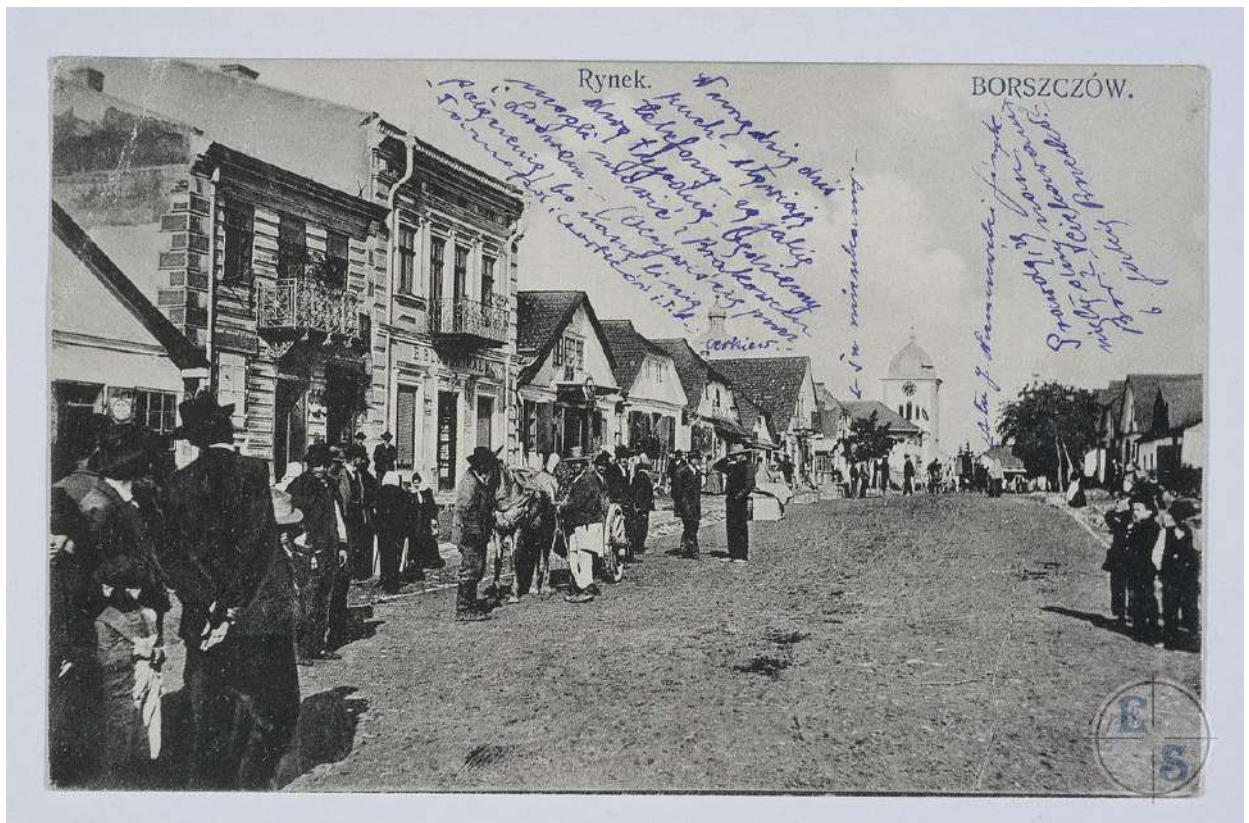
З 1919 р. Борщів – повітове місто Тернопільського воєводства Польщі, з 1939 – у складі УРСР. Тернопільська область.

У 1765 р. у Борщові мешкало близько 300 євреїв, у 1880 р. – 1307 (33%), в 1890 р. – 1808 (43%), в 1900 р. – 1341 (30%), 1921р. – 1637 (33%), 1930 р. – 1756.

В кінці 19 ст. євреї володіли кількома господарствами на околицях Борщова, де вирощували фрукти, які продавали до Львова. Було кілька великих торговців яйцями, худобою та зерном. Більшість ремісників були кравцями; готовий одяг продавався в селах та на ярмарках.

У 1898 р. було відкрито відділення торгово-промислового банку. У Борщові працювали лікар, адвокат та кілька державних службовців-євреїв.

Община Борщова стала незалежною у середині 19 ст. Тоді ж була збудована кам'яна синагога. Було кілька хасидських (вижницьких, садигурських) синагог. Рабином Борщова з 1906 р. був Меїр-Лейбуш Нейбергер, потім – Бенціон Кац.

Площа ринок в Борщові, 1916 р.⁵⁷

⁵⁷ <https://castles.com.ua/n36n.html>

З кін. 19 ст. велася активна сіоністська діяльність. Були хедери та талмуд-тори. Наприкінці 19 ст. розпочався масовий виїзд євреїв до США. У 1897 р. у Нью-Йорку було створено об'єднання вихідців із Борщова.

У 1909 р. у Борщові відкрилася школа з викладанням на івриті «Сафа Брура».

Під час 1-ої світової війни громада Борщова прийняла сотні євреїв-біженців із сусідніх сіл та міст. У 1915 році під час епідемії холери померло багато євреїв. При громаді було створено комітет допомоги та громадську їдальню. У 1924 р. було відкрито єврейську бібліотеку-читальню, за якої працював самодіяльний театр. У 1929 році 16 євреїв було обрано членами міської ради. У 1932 р. із 76 магазинів 68 належало євреям. У 1939 р., після входження Борщова до складу СРСР, відкрилася школа з викладанням на ідиші (200 учнів).

7 липня 1941 р. до Борщова увійшли частини угорської армії. Тоді ж було засновано юденрат (голова Вольф Гес) та єврейська поліція. У 1942 р. Гес був заарештований і відправлений до табору знищення Белжець. Головою юденрата був призначений біженець із Відня Оскар Гесінг, який, на відміну від Геса, виконував усі вимоги окупаційних властей. Єврейську поліцію очолив його брат Шимон.

Гетто (1 квітня 1942 – липень 1943 рр.).⁵⁸

Тут перебувало єврейське населення з Борщова, з Борщівського, Мельниця-Подільського, Скала-Подільського районів та з містечок Золочів, Чортків, Озерняни, а також деяка частина депортованих із Угорщини та Румунії. Гетто не було обгородженим, однак в'язням заборонялося виходити за його межі. Молодь виконувала примусові роботи в населених пунктах поблизу Тернополя: Ступках, Кам'янці, Борках Великих.

Нацисти створили нестерпні умови для виживання євреїв, що помирали від голоду, холоду, інфекційних захворювань (зокрема тифу). З осені 1942р. по літо 1943р. гестапівці та поліцаї з Чорткова розстрілювали тут євреїв. Одна з найбільших акцій відбулася 26 вересня 1942 р. на ринковій площі Борщова, під час якої було проведено 8 масових розстрілів в'язнів

гетто, здебільшого хворих, старих і немічних. Водночас близько 800 євреїв було депортовано до Белжеця, частину – до Янівського концтабору у Львові, де всі вони загинули.

⁵⁸ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000.

13 березня 1943 р. до Белжеця було відправлено 400 осіб. 19-20 квітня того ж року, після проведення облави за участю німецької та української поліції, на міському кладовищі було розстріляно 800 євреїв. 5 червня 1943 р. на цьому місці було замордовано 700 осіб, а протягом 9-14 червня ще 1 тис. 800 осіб. Після цього німці оголосили Борщів «Judengein» («вільним від євреїв»). Частина євреїв ще деякий час переховувалася у виритих взимку 1942–1943 рр. бункерах, схованках на території гетто та в лісі.

Після обіцянки німців зберегти їм життя та розмістити в робочому таборі, 14 серпня 1943 р. зі схованок вийшло 360 осіб. Того ж дня всіх їх розстріляли. Полювання на євреїв у місті продовжувалося до кінця німецької окупації. Загалом у Борщеві було знищено близько 4 тис. євреїв.

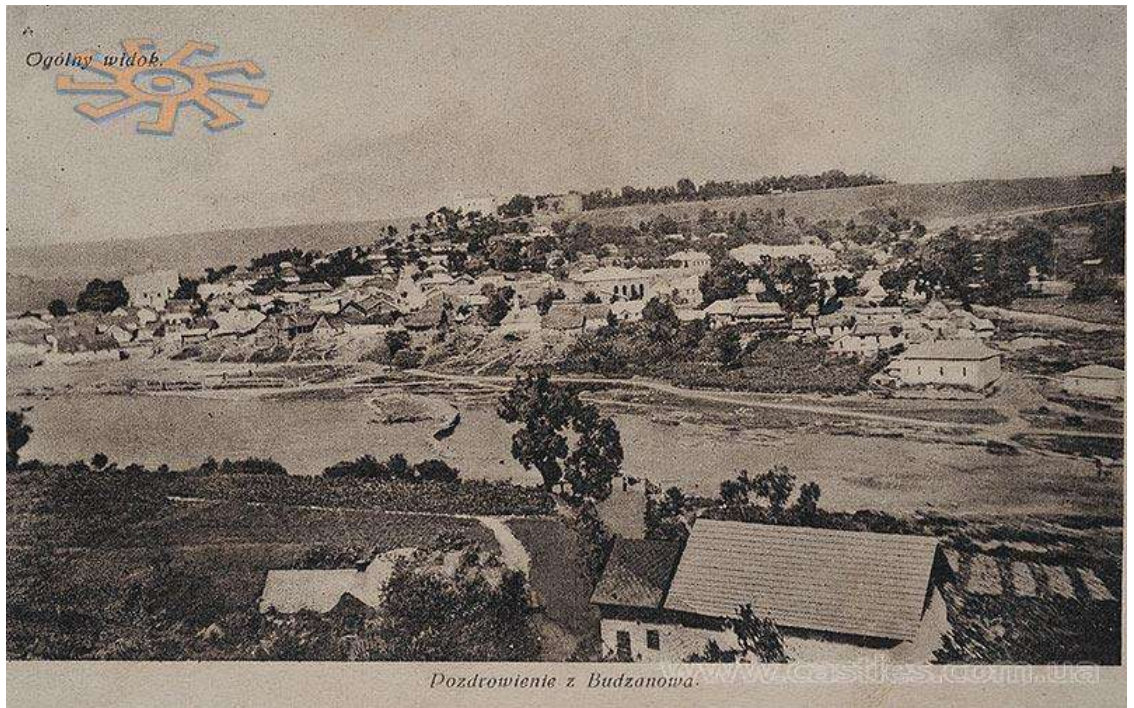
Буданів⁵⁹

За однією з версій, на місці, де нині розташоване село, в давнину були розлогі пасовища, на яких довколишні мешканці випасали отари овець і стада худоби. З овечого молока вони виготовляли сир – “будз”, від цього слова й назва села – Будзанів.

До середини 16 ст. тут було поселення Скаморось – дідичне село Катерини із Золотників. Перша згадка про Буданів датована 1549 р., у зв'язку з переходом тутешніх маєтностей до галицького воєводи Якуба Будзанівського. Тоді король Сигізмунд-Август дозволив дружині воєводи Катерині перейменувати село Скоморохи на місто Бодзанів. Проте Скоморохи залишилися непереіменовані, а північніше розбудували місто Будзанів. У 1549 р. місто отримало магдебурзьке право, і його жителів на 20 років звільнили від сплати податків.

1550 р. новий господар поселення, для захисту від татарських набігів, на одному з пагорбів звів дерев'яний форт, його разом з містом обвели високим валом; до міста можна було дістатися лише через одну з чотирьох брам, що мала рухомий залізний міст. У 1575 р. татари напали на замок, захопили і спалили його, забравши у полон жителів. Тривалий час замок лежав у руїнах, і, щоб знову відродити місто, тодішній власник Будзанова Вільчек переселив сюди частину своїх селян із Мазовії (Польща). Проте у 1624 р. містечко було знову розгромлене.

⁵⁹ Буданів [Текст] / Г. Івахів, Б. Лакомий, М. Ониськів, В. Уніят // Тернопільщина. Історія міст і сіл : у 3 т. Т. 3. – Тернопіль, 2014. – С. 229-231 : фот.; Blaschke K. Kościół parafialny p.w. Podniesienia Krzyża w Budzanowie // Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. – Kraków : «Antykwa», drukarnia Skleniarz, 2009. – Т. 17 – 508 s., 806 il. –(Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Cz. I). – ISBN 978-83-89273-71-0. (пол.); Budzanów /Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1880. – Т.І. – S.446.(пол.); <http://www.books-xxi.com.ua/brands/morgenshternsoma>.

Буданів-Будзанів, 1936 р.

На початку 17 ст. Іван і Мартин Ходоровські на місці дерев'яного звели кам'яний замок. У 1631 р. фортеця передана у володіння Олександра Сенінського, потім – родини Левочинських.

У 1672 р. замок знову знищили, проте фортеця через кілька років піднялася з руїн; тоді нею володів Томаш Лужицький. У 1675 р. твердиню знищила турецька армія Ібрагіма-паші; оборонців фортеці місцеве населення поховало на сусідній горі Погибниця. Після цього від замку залишилися руїни.

У 1705 р. власник міста А. Щука переселив сюди частину ремісників із свого Білгорайського маєтку, і вони об'єдналися в цехи – шевський, гончарський, рільничий, кушнірський, ситярський. Щороку відбувалося 12 ярмарків. У 1771 р. від холери загинуло кілька сотень жителів, а через деякий час пожежа знищила майже половину міста.

У 1765 р. тодішній власник Будзанова Євстахій Потоцький на прохання своєї дружини Марії подарував замок черницям у “вічне користування”. Коштом Євстахія і Марії Потоцьких частину замкових мурів перебудували на костел і помешкання для пароха, а згодом північне крило – на монастир Сестер Милосердя зі школою та шпиталем. У 1846 р. монастирські приміщення було реконструйовано, добудовано шпитальний корпус.

1799 р. місто з прилеглими землями (1750 га. лісу та орної землі) купив польський поміщик Баворовський. Окрім костела і монастиря, в Буданові було три дерев'яні церкви, які до наших днів не збереглися. Під час двох світових воєн зазнали руйнувань будівлі костелу і монастиря, а в 1956 р. тут відкрили психіатричну лікарню.

Хоча нині костел віддали місцевій римо-католицькій громаді, в приміщенні замку й досі діє лікарня. Залишки фортеці височать на Замковій горі, підступи до якої утруднюють природні перешкоди. Збереглися дві наріжні конусоподібні вежі з двома ярусами гарматних амбразур, що сягають висоти п'ятиповерхового будинку. Поряд з баштами – фрагменти замкових мурів і старі келійні корпуси, переобладнані із замкових казарм, що тягнуться до костелу.

У 1880 р. населення Будзанова становило 4667 осіб. У власності поміщика було: 729 моргів орної землі, 199 – луків і городів, 458 – пасовищ, 2234 – лісу; в селян: 216 моргів орної землі, 234 – луків і городів, 56 – пасовищ, 11 – лісу. 1898 р. засновано ткацьку школу. 1900 р. проживали 5600 осіб; діяли початкова і чотирикласна школи. Протягом 2-ї половини 19–початку 20 ст. у Будзанові помітно розвивалися ремесла, зокрема гончарство.

Budzanów. Zamek z kościołem (XVII w.).

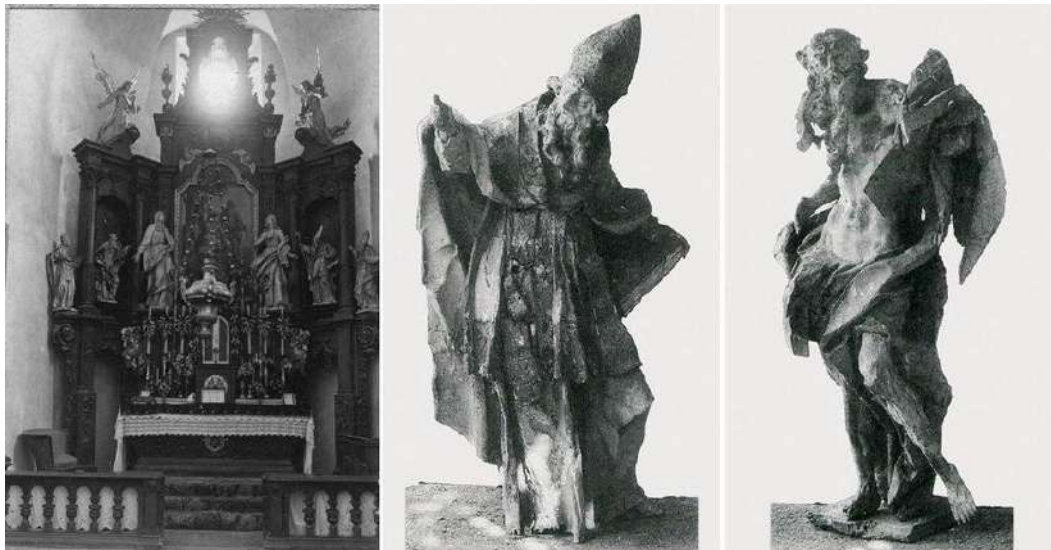
Будзанів. Замок з костелом, XVII ст.

1921 р. у місті проживало 4453 особи. 1932 р. насипана символічна могила Українським Січовим Стрільцям. Протягом 1934–1935 рр. спільними силами в центрі містечка побудували Народний дім із великою залою для глядачів, сценою, читальнею, хором. До 1939 р. діяли філії товариств “Просвіта”, “Сокіл” (1903), “Рідна школа”, “Будучність”, “Луг” (1939–1940 рр.), Повітовий союз кооператив.

За даними перепису 1936 р. в містечку було 5990 жителів, із них – 2080 греко-католиків, 2125 римо-католиків, 1785 євреїв; діяли міський суд, поштовий уряд, станція поліції і семикласна школа з польською мовою навчання, три бібліотеки (1650 книжок), кілька приватних українських

крамниць із мануфактурою, шкірою, м'ясом, галантереєю та іншими товарами.

Від вересня 1939 р. Будзанів – під радянською владою. Почалися арешти “неблагонадійних”; першими постраждали М. Земський, лісник Корнель Тригук (із маленькими дітьми), Ч. Островський. 1940 р. радянська влада надала Будзанову статус села, змінивши назву на Буданів, й утворила Буданівський район із центром у Буданові.

**Вівтар костелу та роботи Пінзеля з буданівського костелу.
Фото до 1939 року.⁶⁰**

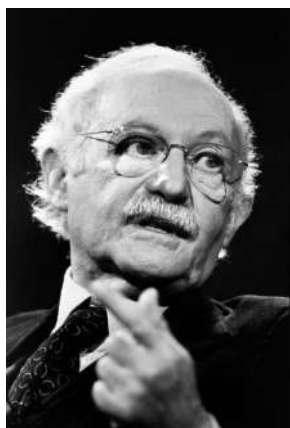
Від 6 липня 1941 р. до 22 березня 1944 р. село – під німецькою окупацією. На околицях міста нацисти розстріляли 1200 мирних жителів. Із 325 чоловіків, мобілізованих на фронті німецько-радянської війни, 86 загинуло, 51 – пропав безвісти, подальша доля одного невідома.

Село Буданів може похвалитися повним комплектом єврейських історичних пам'яток. А нещодавно, на додаток до традиційної тріади «синагога – єврейська забудова – цвинтар», тут з'явився *пам'ятник* відомому землякові, німецькомовному письменнику Сомі (Соломону) Моргенштерну⁶¹ (1890-

⁶⁰Про їхню долю у відкритих джерелах нічого певного немає. Завідувач відділу Тернопільського обласного краєзнавчого музею та авторка книги «Пінзель і Тернопільщина» (2007) Віра Стецько в одному з інтерв'ю (2014) казала, що вона знайшла буданівські фігури Пінзеля в одного з приватних колекціонерів та намагається повернути їх до музею. На превеликий жаль, унаслідок важкої хвороби пані Віра померла 2016 року. Де скульптури – ніхто не знає. Немає навіть їхніх сучасних світлин, а лише зроблені до 1939-го.

⁶¹ Сом Моргенштерн (3.05.1890, Буданів (Будзанів), Східна Галичина, Австро-Угорщина (нині Тереховлянській район Тернопільської обл.) –17.04.1976, Нью-Йорк, США) – юрист за освітою, журналіст «Frankfurter Zeitung», музичний критик, але передовсім – письменник, автор трилогії «Funken im Abgrund» («Іскри в безодні»), писав у період від 1930 до 1945 років), один з романів якої називається «Sohn des verlorenen Sohnes» («Син блудного сина»), а також книжки про свого друга Йозефа Рота «Joseph Roths Flucht und Ende» та інших творів.

1976). До речі, звідси родом і засновник знаменитої акторської школи Лі Страсберг, серед учнів якого Аль Пачіно, Мерилін Монро, Дастін Хофман, Роберт де Ніро та ін.⁶²

Лі Страсберг

Пам'ятник С. Моргенштерну

Синагога 1995 рік⁶³

⁶²Дмитро Полюхович Три історії Буданова: психушка для святого, загиблий німецький поліцай, єврейський письменник, який назвався українцем. [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <https://texty.org.ua/articles/102703/try-istoriyi-budanova-psyhushka-de-trymaly-svyatoho-polisaj-yakuj-zahyshav-yevreyiv-ta-yevrejskuj-pysmennyk-ya>

⁶³ Найбільш яскравою пам'яткою є стара Синагога (XIX ст.). У повоєнні часи її істотно перебудували. Тут спочатку містилися радянські установи, а потому – гуртожиток. Останні роки споруда стоїть порожньою та поступово руйнується.

Колишня єврейська вуличка

В Буданові ще одна унікальна і абсолютно несподівана пам'ятка, яка має пряме відношення до євреїв. На старому християнському цвинтарі між середньовічним замком та «Новим» єврейським некрополем (у Буданові зберігся і «Старий») стоїть невеликий надгробок. Для цих місць цілком стандартне – обеліск із місцевого червоного пісковика з барельєфом у вигляді хреста. Епітафія, щоправда, спантеличує: «Тут спочиває Степан Дерев'янка. Провідник української поліції у Будзанові. Помер після коротких важких мук 22.XII.1941. Покійний загинув героїською смертю на стійці охорони порядку та законів».⁶⁴

Те, що пам'ятник начальнику поліції часів німецької окупації не знесли за радянських років – уже примітно. Небіжчик явно користувався повагою земляків, оскільки місцеві не «злили» інформацію владі.

Начальник поліції Степан Дерев'янка був із тих, хто хотів служити Україні та захищати інтереси жителів Будзанова. А захищати було від кого — в окрузі промишляло чимало озброєних до зубів банд, що склалися як із звичайних карних злочинців, так і з дезертирів.

Наприкінці 1941 року керівники єврейської громади містечка звернулися до Дерев'янка із проханням про

⁶⁴ <http://hadashot.kiev.ua/node/1641>

захист. До них дійшли чутки, що люмпени та карні злочинці із сусідніх сіл вирішили скористатися ставленням німців до євреїв і проявити ініціативу знизу (а заодно і пограбувати). Мовляв, нова влада жидів не вітає, отже, можна безбоязно влаштувати погром і добре пожитися.

Інформація підтвердилася. Невеликий підрозділ будзанівської поліції на чолі зі Степаном Дерев'янком зустрів натовп погромників на мосту через Серет, біля самого в'їзду до містечка. Почалася перепалка, що переросла в перестрілку. Зустрівши збройний опір, погромники одразу ретувалися, і погром був запобігти. У цій сутичці Дерев'янок і був смертельно поранений.

Ви часто чули про поліцейських, які загинули під час захисту євреїв? Звичайно, євреїв Буданова це не врятувало – у листопаді 1942-го їх відправили до гетто Тереховлі, звідки невдовзі частину депортували до табору смерті Белжець, а решту розстріляли.

Бучач

Бучач – один із найстаріших єврейських центрів Галичини. Євреї мешкали у Бучачі з самого виникнення міста. До 17ст. громада підпорядковувалась кагалу Львова (Лемберга), потім стала самостійною. У середині 17 ст. козаки Б. Хмельницького, татари зруйнували та спалили місто; разом із синагогою загинули документи, що зберігалися в ній, про привілеї євреїв. Євреї, що не встигли втекти, були вбиті.

Бучач на поштівці на поч. ХХ ст. Справа видно синагогу.
Фотографія Євгена Шнайдера

У 1672 р. у місті було укладено Бучацький мир, за яким польський король Михайло Вишневецький поступився туркам Поділлям та Україною. В 1699 р., після повернення міста Польщі, його власник Стефан Потоцький відновив привілеї євреїв. Після цього єврейське населення почало швидко збільшуватися: за переписом 1765 р. у Бучачі проживало 1055 євреїв, а у всьому окрузі — 1358. Община займала чільне місце у воєводстві і була однією з найбільших після Львова, Бродів та Жовкви.⁶⁵

Синагога, початок ХХ-ст.

На відміну від переважно слов'янського селянського населення, єврейські поселенці в землях східної Галичини були городянами та майстерними ремісниками. Серед них були особи, які мали досвід у торгівлі та фінансах. Польські королі та князі вітали внесок східних володінь, заохочували їх поселення і пропонували їм захист. З об'єднанням Польщі та Литви в 1569 році нове об'єднане королівство сягало від Балтійського до Чорного морів. Завдяки своєму важливому торговому розташуванню Бучач став важливим торговим центром, що пов'язував Польщу та Осман.⁶⁶

У 1870 р. у Бучачі жили 6077 євреїв (67,9% загального населення), які займалися різними промислами (у тому числі кравецьким, шевським та кушнірським ремеслами) та торгівлею, а також брали участь у щомісячних міських ярмарках. Купці Бучача славилися своїм багатством, широкими зв'язками, енергією та спритністю.

Й. Агнон

На початку 20 ст. у Бучачі налічувалося близько семи тисяч євреїв (57,3% загального населення). Міським головою Бучача понад 30 років був єврей Абіш Штерн. З 1892 р. у Бучачі діяло єврейське училище, що містилося за кошти барона Моріса де Гірша; 1908 р. у Бучацькій гімназії з 696 учнів було 216 євреїв. З 1907 р. у Бучачі працювала велика єврейська друкарня, виходив тижневик на ідиш «Дер ідішер вікер».⁶⁷

В 1728-1748 рр., була побудована Синагога, Бейт-мідраш розташовувався поруч. Синагога постраждала під час Другої світової війни, після війни її руїни розібрали. Бейт-мідраш було зруйновано у 2001 році. У 2019 р. під час будівельних робіт на місці синагоги було знайдено фрагмент біми.

⁶⁵ <http://myshtetl.org/ternoplskaja/buchach.html>

⁶⁶ Енциклопедія єврейських громад. Польща Том. II, Східна Галичина. //Єрусалим: Управління пам'яті мучеників і героїв Яд Вашем, 1990, с. 83-89.

⁶⁷ <http://myshtetl.org/ternoplskaja/buchach.html>

У Бучачі народився Шмуель Йосеф Агнон – один із найвідоміших ізраїльських письменників, лауреат Нобелівської премії з літератури 1966 року. Також у Бучачі народився Шимон Візенталь.

У вересні 1939 р. радянські війська зайняли Бучач. Сіоністські лідери були заарештовані, багато євреїв вислано на схід, общинні інститути ліквідовано. У 1939 р. у Бучачі було відкрито школу з викладанням на ідиш. Єврейське населення Бучача на цей момент складало 4439 осіб.

5 липня 1941 р. Бучач був окупований німецькими військами. Тільки невелику частину євреїв вдалося евакуюватися. Наприкінці липня 1941 р. у Бучачі було створено юденрат на чолі з М. Рейхом, головою єврейської громади міста до вересня 1939 р.

Наприкінці літа 1941 р. понад 300 євреїв Бучача було розстріляно.

1 грудня 1941 р. у Бучачі було створено гетто, куди пригнали євреїв з навколишніх містечок – Золотий Потік, Язловець та ін. Наприкінці 1941 р. у гетто було утворено підпільну організацію (близько 300 осіб). У жовтні-листопаді 1942 р. понад три тисячі євреїв Бучача було вивезено до табору масового знищення Белжець. У лютому-липні 1943 р. жителі гетто, що залишилися, були знищені. Група єврейських підпільників (40 осіб) пішла у ліси та приєдналася до партизанського з'єднання С. Ковпака.

Наприкінці 1944 р. – на початку 1945 р. до Бучача повернулися близько 500 євреїв, але більшість із них незабаром покинули місто.

За даними перепису 1989 р., у Бучачі проживало 13 700 осіб, з яких євреї склали менше ніж 1%.

Згідно з всеукраїнським переписом 2001 р., євреї тут не проживали.

Єврейський цвинтар (також окописько, кіркут) у Бучачі – колишній міський некрополь юдейської громади міста площею понад 4га. Має найбільше на Тернопільщині збережених мацев. Точний час заснування невідомий, вважається заснованим у XVI столітті. Розташований на одній з

Єврейський цвинтар, 2012р.
Фото В. Гребеньовського

колишніх околиць міста, на відрогах «гори» Торговиці, на правому березі Стрипи, неподалік теперішніх автостанції, універмагу. Згідно з традицією, розміщувався поза міськими мурами.⁶⁸ Останнє відоме поховання відбулося до 1940р. Пам'ятники зруйновано, залишилось багато надгробних плит-мацев. Територію частково

огорожено. Загальний стан некрополя незадовільний.

⁶⁸Anna Sylvia Czyż, Bartłomiej Gutowski. Cmentarz miejski w Buczaczu // Seria «Zabytki kultury polskiej poza granicami kraju». Seria C, zeszyt 3. – Warszawa, drukarnia «Franczak» (Bydgoszcz), 2009. – S.12. – ISBN 978-83-60976-45-6.

За радянських часів мацеви використовувались як будівельний матеріал. За словами бучачан, початок теперішньої об'їзної дороги з боку автостанції проходить територією цвинтаря. «Випрямлення» дороги зробили в 1960-х роках після зростання обсягів перевезення сировини для Бучацького цукрозаводу.

Вишнівець

Перша писемна згадка відноситься до 1395 року. Тоді Вишнівець був власністю князя Корибута Ольгердовича. У привілеях польського короля Владислава III Варненчика від 9 липня 1463 року є запис, що після смерті власника Вишнівця князя В. Несвізького місто переходить до його сина Солтана, який уперше почав іменуватися Вишневецьким. Від кінця 15 століття Вишнівець користувався магдебурзьким правом. 23 серпня 1494 року відбулась битва з татарами біля міста, невдала для польсько-литовсько-руського війська, потім татари напали на містечко і завдали значних руйнувань йому.⁶⁹

Головною принадою є розкішний палац, побудований останнім представником цього роду – Михайлом Сервацієм Вишневецьким.

Однією з найбільших національних меншин на території Вишнівеччини були євреї, які були найзаможнішою частиною населення.

У середині XVIII століття, у Вишнівці мешкало близько 500 євреїв. У XIX столітті їх у Вишнівці було більше, ніж українців – 2,5 тис. із 4 тис. усього населення. Сьогодні немає жодного.

Палац Вишнівецьких⁷⁰

Проте й до сьогодні у Вишнівецькій громаді збереглися залишки матеріальної спадщини єврейської спільноти. Наприклад – споруда колишньої синагоги, будівництво якої датується кінцем XVIII століття. Вона зазнала суттєвих перетворень і зараз там розташована селищна рада. До

⁶⁹ Władysław Pocięcha. Chodecki Stanisław, h. Powała (†1529) / Polski Słownik Biograficzny. — Kraków: PAU, 1937. — t. III/1, zeszyt 11. — S. 352. (пол.)

⁷⁰ <https://uk.wikipedia.org/wiki>

слова, у більшості громад єдине, що нині нагадує про колишню єврейську общину – це синагога та цвинтар.

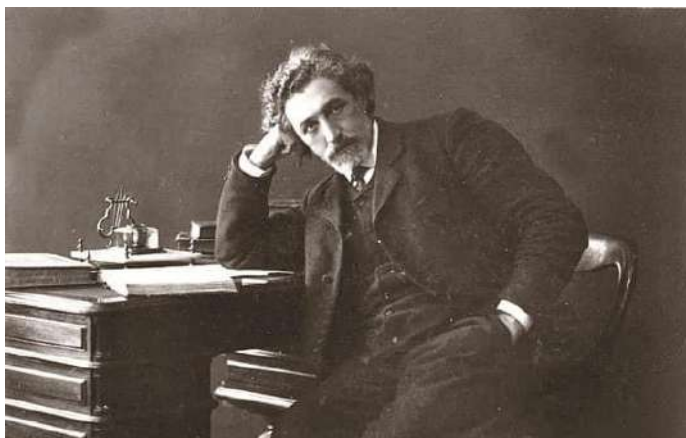

Єврейський цвинтар

Синагога

У 1912-1914 роках Семен Ан-ський⁷¹ організував етнографічну експедицію в Україні з метою збирання єврейського фольклору. Експедиції працювали на території Волині та Поділля. Було зібрано тисячі пісень та легенд, близько тисячі фотографій. Експедиції побували у 60 містах і містечках, де компактно проживало єврейське населення. Серед міст сучасної Тернопільщини дослідник відвідав Кременець та Вишнівець.

Семен Ан-ський (Шломо Раппопорт)

Саме у Вишнівці місцеві мешканці розповіли Ан-ському трагічну історію кохання єврейської пари. Згідно з легендою, коли

військо Хмельницького ввійшло до Вишнівця, воно зіштовхнулося з весіллям. Євреї вели молоду пару під балдахіном (під хупою), козаки

⁷¹Семен Акимович Ан-ський (Шлойме Зайнвіл Аронович Раппопорт), відомий єврейський письменник, драматург, етнограф, дослідник єврейського фольклору, революціонер, культурно-політичний діяч. Один із організаторів Єврейського історико-етнографічного товариства (1908), Товариства єврейської народної музики (1909), співробітник Товариства поширення освіти між євреями Росії. Співробітник редакцій журналів «Єврейский мир», «Єврейская старина». Організатор та керівник етнографічних експедицій, що проводилися на території України (1912-1914). Працював у єврейських етнографічних товариствах м. Вільно та Варшави. Відомий завдяки своїй п'єсі «Діббук», що була написана у 1914 році. У єврейській фольклористиці та етнографії став відомим лише в останнє десятиліття своєї діяльності. <https://uk.wikipedia.org/wiki>

схопили молодих і кинули в колодязь... Ця розповідь лягла в основу найвідомішої п'єси Ан-ського «Діббук», яка вийшла друком у 1917 році.⁷²

Вишнівецькі євреї

Гетто (16 березня – листопад 1942 рр.).⁷³ Тут перебувало понад 4 тис. євреїв з Вишнівецького району, а також біженці з Польщі та Львівщини (загалом близько тис. осіб). Гетто було утворене протягом трьох днів. Воно було обгороджене дерев'яним парканом та колючим дротом. Першими в'язнями стали кілька сотень євреїв з навколишніх сіл (Свіничі, Вишгородок та Олескінці).

Євреї перебували в жахливих антисанітарних умовах, приміщення не опалювались, не освітлювались і були переповненими. Людям не дозволяли виходити за територію гетто і ходити міськими вулицями. Окупанти систематично знущались над в'язнями, створювали штучний голод (для харчування видавали лише 50-70 гр. хліба на людину). Охорона, користуючись цим, спекулювала продуктами продовольства, беручи великі гроші за крихти, які передавали через дрiт. У гетто поширилися воші та різні захворювання. Кожен день «Юденрат» був зобов'язаний відправляти під

⁷² https://teren.in.ua/news/mistychna-istoriya-z-vyshnivtsya-lyagla-v-osnovu-vidomogo-filmu-foto_140696.html

⁷³ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000.

конвоєм на примусові роботи від 50 до 70 осіб. Щоденно від голоду та хвороб помирало 30-50 осіб.

11 серпня 1942 р. десятеро есесівців та кілька десятків членів української поліції, що приїхали з Кременця, провели облаву в гетто. Всіх зібраних євреїв вивозили на вантажівках окремими партіями по 250-300 осіб за с. Старий Вишнівець, де їх розстрілювали в ярах (знищено близько 2 тис. 600 осіб, з яких 600 чоловіків, 1 тис. 160 жінок та 909 дітей). Жертви роздягались до гола і лягали один біля одного. Загалом тут загинуло близько 6 тис. євреїв. Після знищення всіх в'язнів гетто перестало існувати.

Гримайлів

Перша письмова згадка про Гримайлова датується 1600 роком.

На початку 18 століття власником Гримайлова став Великий коронний гетьман Адам Микола Сенявський. В 1720 Сенявський надав Гримайлову магдебурзьке право і статус міста.

Із середини 18 ст. існувала самостійна єврейська громада. У 1765 р. у Гримайлові проживало 693 євреї. У 1880 р. у містечку проживав 2931 єврей – 67,7% від загальної кількості населення.

Найстаріша збережена пам'ятка Гримайлова – мурована синагога, зведена у XVII ст. яка стоїть на пагорбі над річкою Гнилою. Як і замок, вона входила до загальної системи оборони Гримайлова.

Chana Golda Weintraub Okon (посередині)
з двома дочками
Basha (ліворуч) і Shaefa (праворуч),
вбиті в Гримайлові.
Rose Okon (дитина)
була доставлена в Америку близько 1920
© з особистого архіву Susan B. Solomon

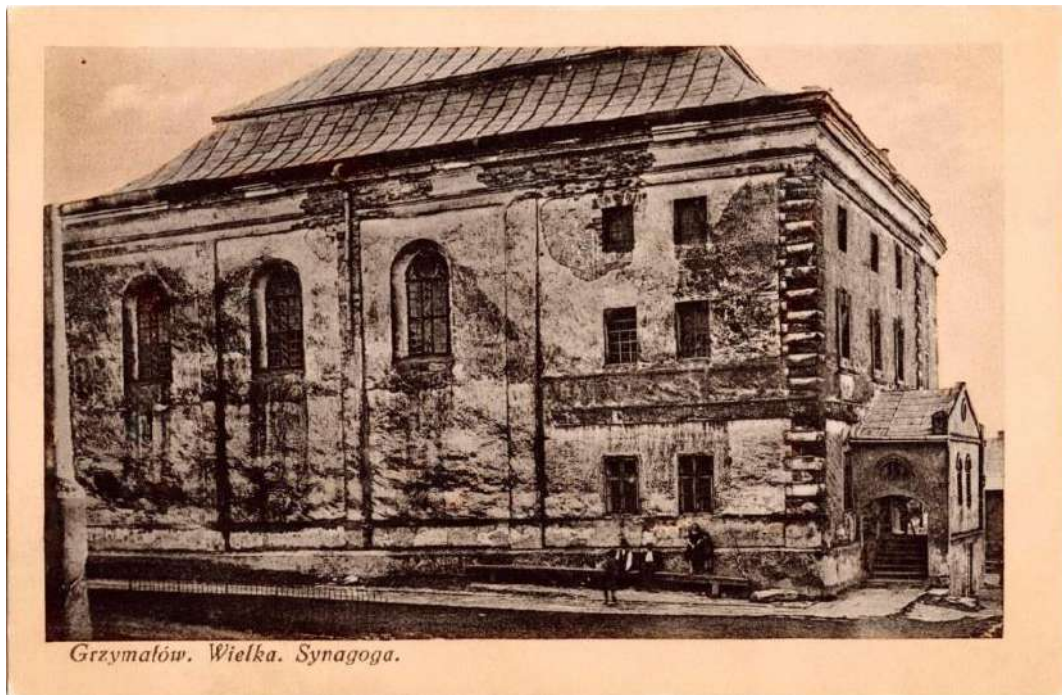
У 1903 у Гримайлові було засновано гурток «Друшей Ціон». Під час 1-ої світової війни, коли Гримайлов окупували російські війська, за звинуваченням у шпигунстві був заарештований рабин І.Вайнфельд.

1913 р. у Гримайлові проживало 4200 осіб, з них 670 поляків, 830 українців та 2700 євреїв.

У 1923 р. у Гримайлові було відкрито школу з викладанням на ідиш.

5 липня 1941 року солдати дивізії СС “Вікінг” увійшли у Гримайлів. Очевидно, з ранку 4 липня першими у Гримайлові з’явилися розвідувальні німецькі підрозділи, які йшли попереду основної маси військ. Таким чином, вже у попередню добу 3 липня в містечку не було ніякої офіційної влади, яка виїхала разом із відступаючими радянськими військами.

Восени 1941 р. створено трудовий табір, під керівництвом Нерлінга. Євреїв зібрали в цьому таборі. Їм давали 260 грамів хліба і гарячого супу в день, вони були змушені працювати 18 годин на добу. На грудях євреї носили квадратний шматок жовтої тканини з числом. Табір був розташований на вулиці Ринок у приміщенні школи. Тут перебувало 300 євреїв. 25 листопада 1942 р. їх перевезли до м. Скалат. Є відомості, що 12 жовтня 1941 р. на розстріл у Скалатський табір з Гримайлова було вивезено 1 тис. 700 євреїв.

Велика синагога

Покинаний у Гримайлові в липні 1941 р. радянський танк Т-34. У правому верхньому куті – синагога.⁷⁴

Гусятин⁷⁵

Гусятин — старовинне місто на кордоні колишніх Австро-Угорської та Російської імперій (власне розділене між ними) у Східній Галичині, що в епоху Речі Посполитої входило в склад Подільського воеводства і було у приватній власності. Вперше Гусятин згадано як місто (містечко) в 1559 р., коли йому надано "право міста" (міського самоврядування).

В місті здавна проживала впливова й численна єврейська громада. Назагал ставлення власників міста до неї в різні часи було неоднаковим. Із львівських гродських актів 1623 р. видно, що власниця Галишка Калиновська і її син Мартин звинуватили трьох братів-орендаторів в намірі "зарізати християнських дітей" і власним судом "піддали євреїв страшним мукам, а потім наказали спалити на вогнищі".

Гусятинська синагога (оборонна) у готично-ренесансному стилі, датована за одними даними кінцем XVI ст., за іншими – 1610–1620 рр. Окрім неї, існувала й менша. Також було 2 кагальні доми, резиденція ребе й філософа Мордехая Фрідмана.

⁷⁴ <https://www.facebook.com/grymailiv1595/posts/107032107796274/>

⁷⁵ <http://www.jewishheritage.org.ua/ua/2287/gusjatyn.html>

Резиденція ребе Мордахея Фрідман

В I пол. XVIII ст. власником Гусятина був волинський воєвода Михайло Потоцький, відомий своїм прихильним ставленням до співжиття з місцевими євреями. Біля костелу євреям було віддано ділянку. В цьому приміщенні розмістилась кімната для молитв. Місцевий єпископ Сераковський опечатав синагогу, вимагаючи від євреїв 1000 злотих в єпископську касу. Але Потоцький зняв печатку з синагоги і дозволив євреям не сплачувати штрафу. Єпископу ж відіслав різкого листа. Люблінський суд вирішив справу на користь єпископа, зажадавши під загрозою відлучення воєводи, щоб євреї покинули територію, де раніше стояв костел. Однак євреї залишились.

В 1765 р. єврейський кагал Чортківського повіту нараховував 1435 осіб, в самому ж Гусятині їх налічувалось 1144 особи. Засновник і духовний лідер руху брацлавських хасидів, цадик раббі Нахман у 1786 р. одружився з дочкою орендаря поміщицьких земель раббі Єфроїма з Гусятина.

Старий замок 1870 року придбав місцевий хасидський цадик Мордахай Фрідман (1834–1894), розібрав рештки замку і спорудив резиденцію та нову синагогу. Забігаючи наперед, слід додати, що з цієї єврейської родини походив всесвітньовідомий талмудист Моше Фрідман (1881–1943), замордований нацистами в гетто, як і інші євреї в часи лихоліття. В Гусятині поселилася гілка династії цадиків, нащадків Ізраїля із м. Ружин, резиденція котрих знаходилась в Садгорі.

У 80-ті рр. XIX ст. тут налічувалося 5514 чоловік населення. З них за національністю: 736 поляків, 698 українців і 3780 євреїв (юдеїв).

Загалом на початку XX ст. євреї становили дві третини населення Гусятина, але під час війни нацисти винищили майже всіх. Було знищене і старовинне кладовище-кіркут. За клопотанням євреїв-паломників тут (сьогодні – невелика територія біля будинку на вул. Тернопільській) відновлено три могили поховань Фрідманів.

Синагога, збудована в кінці XVII ст.

В 1900 р. (час Золотої Ери хасидизму) Гусятин нараховував близько 6000 жителів, більшість із яких – три чверті населення біля 4000 осіб – були євреями. Їх розмовною мовою були українська і польська.

6 липня 1941 Гусятин був захоплений німецькою армією. Все майно громади було конфісковано, євреїв змушували виконувати різноманітні види важких робіт. Багато хто помер від голоду та хвороб. Нарешті, у березні 1942 року євреї Гусятини, що залишилися, були оточені гітлерівцями і депортовані в табір смерті Белжець, щоб ніколи більше не повернутися. Так закінчилася 500-річна доба єврейського життя штетла Гусятин.

Заліщики⁷⁶

Село Заліщики з'явилося на землях села Дубровляни (Добровляни) як виселок близько 1469 року, котрий був відомий під назвою Залісся, у XVI ст. – Залісще. Назва Заліщики зафіксована після 1578 року. Нинішнє місто засноване близько 1750 року на землях однойменного села, яке з появою міста стало називатися Старими Заліщиками. За часів Польщі земля, на якій виникли Заліщики, перейшла у власність магнатів Любомирських до

⁷⁶ <http://www.jewishheritage.org.ua/ua/1613/zalischyky-dvi-bratni-mogyly-ta-istorija-evrejskoji-gromady-mista.html>; <http://myshtetl.org/ternoplskaja/zaleschiki.html>

краківського каштеляна станіслава Августа Понятовського. У 1763 році збудовано костел св. Станіслава.

У 1766 році Заліщикам надано Магдебурзьке право (вільне самоврядування), а з 1774 року – статус повітового міста. На початку червня 1919 року Заліщики кілька днів були столицею Західно-Української Народної Республіки – тут перебував її уряд.

В 1939 році після нападу Німеччини на Польщу в Заліщиках деякий час перебував польський уряд. А вже після вступу у війну Радянського Союзу, цей уряд через Румунію евакуюється в Англію, й до 1945 року вважався легітимним урядом Польщі.

Історія євреїв м. Заліщики починається із початків заснування міста, оскільки серед засновників були і представники цієї громади. ВкінціXVIIIст. в часі австрійського панування регіоном більшість євреїв у Заліщиках були купці і ремісники. Серед 1772 переписних листів 159 єврейських сімей були наступні професії: шинкарі, комірники, службовці і помічники, кравці, покоївки, м'ясники, ковалі, пекарі, власники тощо. Із даних Галицького намісництва відомо про кількість населення Заліщиків у 1784 р., яка становила 1474 особи, та кількість домів, що дорівнювала 254. Із них християнських родин було 138, населення – 598 осіб, єврейських родин – 181, населення – 846 осіб, тобто 70 %. В 1784 р. дані змінились: християн було 586 осіб (147 домів), євреїв – 1127 осіб (147 домів), тобто євреїв було майже в 2 рази більше від усієї кількості населення. В 1787 р. уряд допоміг заснувати в околицях Заліщиків ферми, які щоправда довго не проіснували. Згідно архівних даних, із зведення шкільного над інспектора Годована від 31 грудня 1789 р., у Заліщиках була німецько-єврейська школа.

Панорама міста Заліщики

В II половині XIX ст. євреї почали активніше займатися торгівлею. У 1863 р. внаслідок суперечливих економічних інтересів відбувся інцидент – невеликий бунт проти євреїв, під час якого дехто із громади був побитий, власність знищена. Після втручання поліції м. Чернівці безлад припинили.

В 1890-х рр. економічний спад і конкуренція торговців інших національностей спричинили до еміграції євреїв у США. У Відні заліщицьким євреям допомагав єврей Хільфшверейн.

На початку XX ст. в Заліщиках створено Єврейську Асоціацію Кредиторів. В 1908 р. до її складу увійшли 551 купець, 25 ремісників, 6 фермерів, 3 доктори/адвокати, 33 фахівці іншого профілю (в т.ч. духовенство) та 95 людей інших професій. Організована єврейська громада існувала в Заліщиках з кінця XVIII ст., проте спочатку скоріше як допоміжна громаді Тлустого (Товсте), використовуючи також їх кладовище. З початку 1800-х років побудовано синагогу і освячено єврейське кладовище. Синагога і чотири менших молитовних будинки знищено у великій пожежі в 1871 р. Реконструйована за допомоги барона Ротшильда і місцевого мера.

Колишня синагога

Кількість єврейського населення Заліщиків у 1890 р. дорівнювала 4513 осіб. Першим рабіном Заліщик був Р. Самуїл, син Р. Ісаака Дов Марголіса. Спочатку він був рабіном Ялівців (Поморці) і, за переказами, учнем самого Баал Шем Това. У 1860 р. рабіном став Ар'є Р. Юда Лейбун Ігра, який помер в 1870 р. Його змінив Р. Менахем Ар'є Зайсмер (Райхенберг), син Р. Соломона Нафталі, автор твору "МеАін Ар'є".

На початку 1900-х, багатий і забезпечений єврей Хаїм Шмуель, син Меїр Єхуда Гласна, відкрив в Заліщиках друкарню в сподіванні публікувати

релігійні твори. Єдиною книгою була збірка його власних проповідей "Імре Шоффер" ("Образотворчі Приказки"). В 1890-х рр. почали діяти перші сіоністи. До 1912 р. створено наступні партії і групи: "Сіон", "Рахіль", "Поалей-Сіон", "Єдність", "Агу дат Ісроель" (ортодокси) та ін.

В 1894 р. барон Гірш створив єврейську школу, яка налічувала 235 учнів. Багато студентів відвідували громадські школи Заліщиків і околиць. В 1904 р. створена повноступенева єврейська школа.

Восени 1914 р. до міста вторглася російська армія. Євреї піддалися вбивствам. В квітні 1915 р. євреї були вигнані із Заліщик, багато померли від холери і черевного тифу. Ті, що повернулися, знайшли своє майно розграбованим, будинки поруйновані.

Колишня синагога

В міжвоєнний період, особливо на початку настала економічна розруха. Близько 2000 із майже 2500 євреїв отримали допомогу від об'єднань "Об'єднаного Розподільчого Комітету" та "Лендслайту" із США. Вкінці 1920-х економічне становище євреїв ще більш занепало внаслідок конкуренції і депресію.

В ці періоди активно існували і співпрацювали кредитні спілки, вирувало політичне життя, євреї активно брали участь у виборах. Багатьом євреям допомогла їх залученість у курортний бізнес, який значно зростав у 1930-х рр., як працівників громадського харчування та оренди житла, багатьох послуг.

У 1927 р. після повені і виливу Дністра значна Територія Заліщиків була затоплена, в т.ч. і єврейське кладовище, пошкоджено пам'ятники і огорожу. Українцям тоді допоміг митрополит А. Шептицький, євреї ж значної допомоги від громад з Польщі та США не дочекалися.

Після смерті Р. Зів Теуміма на посаду рабіна було два кандидата – його син Р. Фішель Вайнбергер із Перемишля і рабинський суддя Р. Мордехай Шперехер. Жоден не був обраний і обидва служили як рабинські судді.

За увесь міжвоєнний час було розвинуто взаємодопомогу і освіту серед єврейської общини. З Європи також надходила допомога харчами, існувала суспільна кухні для бідних, допомога малим дітям, безоплатні лікарські огляди. Зусиллями громади створено «народний центр» з бібліотеками, освітніми програмами. Створено також дитячий садок, школу івриту, школу з вивчення Тори, драматичний гурток, спортивний клуб, культурні організації. Проте, як вже зазначалось вище, багато закладів закривались чи перепрофільовувались через відсутність коштів і кризу. З боку поляків у 30-х роках відбувались антиєврейські вияви, проте чиновники понесли покарання.

Друга світова війна і Голокост.

За даними Станіславівського шематизму за 1938 р., в зазначений рік у Заліщиках нараховувалось 7322 жителі, із них греко-католики – 3170 осіб, католики – 1395 осіб, євреї – 2757 осіб, що становило 38% усього населення містечка. Видно значне зменшення чисельності євреїв на даний період. Та за час Радянської окупації до Заліщиків прибували євреї із теренів тодішньої Польщі.

Під час панування Радянських військ у Заліщиках з вересня 1939 по червень 1941 р., було припинено функціонування всіх офіційних єврейських органів. Проте багато студентів вступили до новоствореної школи ідишу і брали участь у організованих неофіційних релігійних заходах. Перед Великоднем 1940 р. без згоди уряду було кошеровано млин для забезпечення борошна для випікання маци. Чиновник, що відповідав за проект, був заарештований.

Всі приватні магазини було зачинено, фабрики і заводи націоналізовано, а ремісники змушені були створювати кооперативи. Група єврейських комуністів займала ключові позиції в новому режимі. Після початку війни із Німеччиною невелика кількість євреїв, в основному комуністичні активісти, втекли на схід СРСР.

Німці зайняли Заліщики 8 липня 1941 р. і відразу розпочалося переслідування євреїв. Створено єврейське гетто – табір для осіб єврейської національності, де, згідно документів "Надзвичайної Державної Комісії із встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників" (НДК) по Тернопільській області (за 1941-1942 рр.) Протоколом Надзвичайної Державної Комісії допиту свідка Вайнтрана С.Я. встановлено, що даний табір розміщувався по вул. Блюхера, утримувалось у ньому близько 3500 чоловік. Було видано низку економічних та іншого роду указів проти євреїв, введено комендантську годину. Доктор Майкс Катер став головою юденрату ("Єврейської Ради") в липні 1941 р. У вересні євреям було наказано заплатити три кілограми золота, срібла і ін. цінностей.

Восени 1941 р. групу молодих євреїв прийнято на рабську працю в таборі Жванець біля Заліщиків. 14 листопада німці наказали всім молодим чоловікам віком від 15 до 50 років зібратися і, як повідомлялось, зареєструвавшись, відправитись деякій кількості людей на роботу до Кам'янки. Дехто, поставившись скептично до цього рішення, заховався, близько 1000 людей таки зібралися. Німці відіслали близько 200 євреїв до концтабору праці в Кам'янці, близько 40 осіб, в т.ч. і Катнер, було відправлено до ближнього армійського табору в Заліщиках копати масові братні могили. Незабаром інших 800 людей було привезено туди і розстріляно.

Зимом 1941-1942 рр. умови істотно погіршилися. Багато євреїв загинуло від голоду та тифу. Юденрату та іншим громадським групам було надано допомогу та медичне обслуговування. Восени та влітку 1942 р. євреїв продовжували відправляти до трудових таборів в сусідні міста Рожнів, Свидова, Лісовці, Козина Гора, Голов Аніза. Багато з цих таборів були зосереджені на виробництві синтетичного каучуку.

За матеріалами Протоколу Надзвичайної Державної Комісії, до липня 1942 р. близько 2700 людей залишилися живими, яких згодом відправлено до містечка Тлустого (Товсте).

20 вересня 1942 р. німці вигнали заліщицьких євреїв у сусідні гетто. Більшість з них були направлені в Тлусте (Товсте). Невеликі групи доставлено в Королівку, Ягільницю, Бучач, Борщів, Мельницю та Сколе. Вони розділили долю інших євреїв у масових вбивствах під час акцій навесні 1943 р. Багато були вбиті в таборі смерті Белжець.

Двісті євреїв залишилися в трудових батальйонах. Дехто намагався врятуватися втечею до Румунії, ховаючись в християн або в бункерах. До середини 1943 р. всі євреї були переведені до табору в Тлустому (Товсте).

У березні 1944 р. регіон було звільнено Червоною Армією. Серед тих євреїв, хто вижив, була невелика кількість із Заліщиків. Однак німці відбили даний район (в т.ч. і м. Заліщики) і вбили більшість тих євреїв, хто залишився живим, в т.ч. із Заліщиків.

Після того, як місто вчерговий раз було звільнене 24 березня 1944 р. кілька десятків євреїв, що вижили завдяки переховуванню та ті, що повернулися із таборів, зібралися у Заліщиках. У середині 1944 р. інші повернулися із територій СРСР. Однак, єврейське життя вже ніколи не могло стати таким, як було кілька років до війни. Більшість євреїв покинули Заліщики, виїхавши до Ізраїлю через Румунію, інші вирушили до Польщі, звідки також перебралися до Ізраїлю та в інші країни.

Директор Заліщицького краєзнавчого музею п. Василь Олійник у 2009 р. звернувся у листі до директора Представництва в Україні Американського об'єднання комітетів для євреїв колишнього Радянського Союзу п. Мейлаха Шейхета з наміром звернутися до Заліщицької міської ради впорядкувати братні могили і увіковічнити пам'ять про загиблих євреїв пам'ятником. В листі п. Олійник подав 3 карти м. Заліщики із схематичним позначенням на

них місьць розташування єврейських братніх могил, поясненням місцезнаходження і короткій опис їх історії.

Перша братська могила розташована за межами від історичного середмістя на вул. Перемоги, 40, має форму квадрата. Вона розташована у подвір'ї приватного будинку на відстані 250 м у східному напрямку від лікарні. Обмежена металевим будівним тимчасовим парканом, гаражами, будинком та бетонованою землею, (далі – будинком). Стан задовільний, меморіальний знак не встановлений.

Меморіал на місці розстрілу євреїв

Друга братська могила має форму розтягнутого багатокутника. Розташована поза межами історичного середмістя, в північному напрямку від першої могили (приблизно за 600 метрів) поблизу високовольтної електричної станції та будівельного майданчика. Стан незадовільний – спостерігається людське втручання, викидання сміття, в т.ч. будівельного Меморіальний знак відсутній.

Могили знаходяться відносно недалеко одна від одної. Братні могили є важливою історико-меморіальною пам'яткою, що засвідчує загибель багаті історії м. Заліщик як складової Галичини в контексті проживання в місті потужної єврейської громади і майже повного її знищення в часи Голокосту II Світової війни. Тут убито відомих єврейських жителів м. Заліщики.

Збараж⁷⁷

Перший спогад про Збараж знаходиться у Галицько-Волинському літописі за 1211 рік. Літописне місто знаходилося там, де зараз розташоване село Старий Збараж – 3 км на захід від сучасного районного центру. Підтвердженням цього є археологічні розкопки городищ і поховань, а також знахідки кераміки (розкопки кінця XIX століття).

Знову Збараж згадується наприкінці XIV століття. У 1393 Новгород-Сіверський князь Дмитро Корибут побудував на місці давньоруської фортеці замок. У 1434 році – замком заволодів князь Федір Несвицький, за наказом якого все місто було обнесено оборонною стіною. 1463 року – син Федора Несвицького Василь, перший почав називати себе князем Збараським, через деякий час князі Збараські стали одними з великих землевласників Волині.

⁷⁷ <http://www.ejwiki.org>; <http://wp.wiki-wiki.ru/wp/index.php>

Збараський замок⁷⁸

Збараж був центром військової та судової адміністрації. Замок, що виник на місці дерев'яного городища століттями був твердиною, що захищав населення від татарських набігів, що розпочалися в 13 столітті. 1474 р. – замок став центром героїчної оборони від татарської орди хана Айдора, керував обороною князь Василь Збараський. Йому не вдалося утримати фортецю, і вона була знищена.

Пізніше фортеця відбудовується. На той час Збараж був центром удільного князівства, де зосередилося управління великими територіями південних регіонів Волині. На північ від фортеці був монастир Святого Онуфрія.

З другої половини 16 століття, відбудований замок, знову стає ареною битв із татарами (1558, 1567, 1572, 1588, 1589 рр.). У 1598 було повністю знищено фортецю.

Новий Збараж виник на схід від зруйнованої фортеці. У 1580-і роки новий замок і міські укріплення зведені в період правління Яноша, Крістофора та Юрія Збараських. Вони здобули освіту в Голландії та Італії, де вивчали фортифікаційне мистецтво. Будівництво здійснювалося під керівництвом Венеціанського архітектора Вінченцо Скамоцці, фламандця Генріха ван Пеена, італійця Андреа дель Аква. Останнім приписується завершення міських фортифікацій та замку. Перед облогою Збаража у 1649 році, над зміцненням фортеці працювали: Себастьян Андерс та Ніколя Дюбуа.

1627р. – початок будівництва монастиря францисканців (бернардинів) з костелом, засновником якого був князь Юрій Збараський. Будівництво всього комплексу завершилося у 1650-х роках, зусиллями Януша Антонія

⁷⁸ <https://zbruc.eu/node/86410>

Вишневецького та його дружини Євгенії. Остаточо ансамбль замкових споруд сформувався у 1630-х роках, коли місто перейшло до правління князів Вишневецьких. У 1939 році надано статус міста.

Євреї жили у Збаражі з кінця XVст. У першій половині XVII ст. була збудована синагога. У другій половині XVII ст. рабином Збаража був Мойше Сегал (?-1696), на початку XVIII ст. - Шлойме Харіф, в середині XVIII ст. - Алтер Теумім, потім Мойше Рокеах (?-1754), наприкінці XVIII ст. - Мешулам-Файвіш Гелер (?-1795). У 1858-93рр. рабинський суд Збаража очолював Ішію Бабад (1821—1893). На початку XX ст. у Збаражі знаходився хасидський двір Йом-Тов-Ліпмана Геллера (?-1910). З кінця XIX ст. у Збаражі діяли різні сіоністські організації, з 1907 працювала школа з викладанням на івриті.

У 1920—30-х роках. у З. діяли відділення різних єврейських партій та організацій. Після початку Другої світової війни до Збаражу прибуло кілька тисяч біженців із західних районів Польщі.

Збараж був зайнятий частинами вермахту 6 липня 1941 р. У середині липня 1941 створено юденрат.

Про долю євреїв міста написано книгу «Стрибок у життя» Якоба Літнера, що вцілів під час Голокосту, а також спогади Цшеліни Ліберман-Клейн (народилася в 1931 році).

На сьогоднішній день у Збаражі збереглося декілька пам'яток, котрі певною мірою розкривають малознану частину його історії. Надзвичайно цікавим та поки мало дослідженим залишається «нове» єврейське кладовище Збаража, як унікальне джерело та свідчення проживання єврейської громади у містечку.

«Новий» єврейський цвинтар знаходиться на сучасній вулиці М. Грушевського. На його частині побудовані житлові та адміністративні будинки, збереглося більше 150 поховань, збережені мацеви. Площа кладовища – 1,5 га .

Гетто (кінець 1941 – липень 1943 рр.).⁷⁹ Тут перебувало єврейське населення зі Збаража та з інших районів Тернопільщини. Гетто було обгороджене колючим дротом. В'язні перебували в антисанітарних умовах, їх морили голодом, не дозволяли приймати передачі з харчами від місцевих жителів. Ув'язнених використовували для дорожніх робіт, лісозаготівлі. В червні-липні 1943 р., після знищення усіх в'язнів, гетто було ліквідоване. Євреїв, які залишились живими, відправили до Тернопільського гетто.

⁷⁹Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000.

Синагога⁸⁰

Єврейський цвинтар у Збаражі⁸¹

У Збаражі було проведено 7 акцій з винищення єврейського населення: 1) 6 червня 1941 р. – розстріляно 35 осіб; 2) 31 серпня 1942 р. – 530 осіб; 3) 30 вересня 1942 р. – 580 осіб; 4) 21 жовтня 1942 р. – 1 тис. осіб; 5) 9 листопада 1942 р. – 1 тис. осіб; 6) 7 квітня 1943 р. – 1 тис. осіб; 7) 9 червня

⁸⁰ Синагога у Збаражі збереглася, правда в іншій іпостасі, але напевно це і вберегло її від повного руйнування. Щось більше можна було б дізнатися відвідавши храм, можливо збереглися якісь написи чи характерні предмети чи архітектурні елементи. Але зараз це неможливо. Синагога переобладнана у виробниче приміщення під випуск алкогольних напінків і знаходиться в середині території яка охороняється. Та що там могло зберегтися в середині, коли там завод. Але великі розміри і характерні архітектурні форми синагоги свідчать про те, що єврейська громада позаботилася про велич своєї релігійної споруди у місті.

⁸¹<http://www.tureizahav.lviv.ua/ua/svjati-miscja-galychynu/evrejski-kladovyscha/evrejskyj-cvyntar-u-zbarazhi.html>

1943 р. – 600 осіб. Масові розстріли проводили у нафтогазі, на території Збарязького замку, на площі під лазнею, у с. Луб'янки та в інших місцях.

Марек Шмаюк згадує, що 2-го липня 1941 р. о 4-ій годині по полудні до міста увійшли німці. 4-го ж липня до міста прибули есесівці, які відразу спалили синагогу і розпочали вбивства євреїв.⁸²

Очевидець подій Якуб Літнер у книзі *«Моя дорога крізь ніч»* називає день 4 липня – «чорною п'ятницею». Вже на світанку у місті з'явилися німецькі військовослужбовці в чорній уніформі. Автору спогадів тоді вдалося, що чоловіки у чорному – це «грабарі», а чорні авто, в яких вони прибули – «домовини на колесах». Якуб Літнер пише, що вже *«перед полуднем розігрався пролог нашої трагедії. Підпалено обидві синагоги, потім настала наша ніч св. Варфоломія. Грабунок, вбивство і твалт впали на нас, наче руйнівний град. Не минули жодного єврейського помешкання. А це був тільки початок...»*⁸³

Зборів⁸⁴

Історичним попередником міста Зборова було поселення Верхостав, засноване у 1166 році на березі річки Стрипа. 1241 року воно було зруйноване монголо-татарами.

Перші писемні згадки про передмістя належать до 15 ст.. Місто заснували шляхтичі Зборовські з Великопольщі, назвавши його на зразок свого родового поселення «Зборова». За однією з версій, місто постало на «грунті» села Куклинці. За іншими — місто заснували власники однойменного містечка у Львівській землі. Від XVI ст. у Зборові був невеликий замок. В історичних документах 1601 згадано про уряд бургомистра в місті, отже воно мало магдебурзьке право.

15 вересня 1604 року в селі зупинялося українсько-польське військо яке 20 червня 1605 року захопило Москву.

Після Зборовських власниками міста були Собеські; зокрема, від початку 17 століття (зі іншими даними 1642 року) Зборовом володів батько короля Польщі Яна III Якуб Собеський, який 1627 року заснував тут парафію РКЦ. За час володіння міста Собеськими воно у першій половині 17 ст. часто потерпало від татарських нападів. останнім власником міста з цього роду був королевич Якуб Людвік Собеський. Від 1740 року власниками стали Радзивіли, від 1760 — Бельські, зокрема, Антонін Бельський.

⁸²Szmajuk Marek, Relacje. Zeznania ocalałych Żydów, Sygnatura 301/2571, Archiwum ŻIH.

⁸³Jakob Littner, Moja droga przez noc, tł. i oprac. Maria Skalska, Warszawa 2014, с. 41-42.

⁸⁴<https://uk.wikipedia.org>; Kunzek T. Przewodnik po województwie Tarnopolskim. -S. 118.; Похід на Москву / П. Блавацький. — Київ: Видавець Корбуш, 2020. — 208 с. ISBN 978-966-2955-49-1

В серпні 1649 біля Зборова відбулася битва українського козацького війська на чолі з Богданом Хмельницьким та його союзників під проводом хана Іслам-Гірея III з польською армією, на чолі з королем Яном II Казимиром.⁸⁵

1667 року відбувся напад на місто турків, татар, козаків Петра Дорошенка, Зборів був дощенту знищений.

Від 1772 місто належало Австрії (від 1869 — Австро-Угорщині), 1904 стало повітовим центром. У 1913 році у Зборові жило близько 6000 людей — з них 2400 українців, 2300 євреїв і 1300 поляків.

Перед Першою світовою війною дідичем міста був граф Кароль Борковський. Під час I світової війни за місто тривали значні бої 1915, 1916 і 1917, тому воно було повністю знищене (вціліло 4 будинки).

Гетто (1 жовтня 1941 – 22 липня 1943 рр.).⁸⁶ Тут перебувало 4 тис. євреїв зі Зборова, а також єврейське населення зі Зборівського, Заложцівського та Золочівського районів, біженці з різних місцевостей – загалом 10 тис. осіб.

Гетто було утворене в центрі міста, обгороджене парканом та колючим дротом. Територію охороняли німецька, єврейська та українська поліція. Поруч з гетто був утворений табір примусової праці, де перебувало 400 євреїв, яких залучали до дорожніх робіт. В'язні табору працювали на фірми Франца Унглера та Шлезінгера. Німецька поліція постійно влаштовувала облави у місті, внаслідок чого табір постійно поповнювався. Наприкінці 1942 р., з ініціативи «Юденрату» та з дозволу начальника тернопільського гестапо при Зборівському гетто, був організований «табір вільної праці», в якому працювали єврейські ремісники. 22 липня 1943 р., після розстрілу в'язнів, гестапо та українська поліція остаточно ліквідували гетто.

⁸⁵ Варшавський сейм від 22 листопада 1649 р., ратифікував Зборівський мирний договір. Договір укладено між гетьманом Богданом Хмельницьким і польським королем Яном-Казимиром у м. Зборів (тепер Тернопільська обл.) після перемоги козацького війська у Зборівській битві (початок серпня 1649 р.). Українська держава – Військо Запорозьке, Гетьманщина, виборена в ході Національно-визвольної війни, згідно з умовами договору визнавалася польським урядом у межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств (Волинь і Поділля залишалися у складі Речі Посполитої). ЦДІАК України Ф. 25, оп. 1, спр. 264, арк. 130, 134.

⁸⁶ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000.

Учні першого класу єврейської школи Тарбут, Зборів, 1939 р.⁸⁷

Синагога в Зборіві.⁸⁸

⁸⁷ <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/stories/zborow-historical-background.html>

⁸⁸ Збудована у 1899 році. Сьогодні перебудована, використовується як молитовний будинок християн-баптистів. http://myshtetl.org/synagogues/syn_galicia5.html.

Меморіал жертвам Голокосту в Зборові. Фото © ЄСР.

Золотий потік⁸⁹

Перші письмові згадки про Золотий Потік датуються кінцем XVI ст. У першій половині XVI ст. польський король Сигізмунд I Старий подарував надвірному маршалку королевича Сигізмунда II Августа Якубу Потоцькому в нагороду за заслуги села Соколів та Загайполе. В 1570 співвласники - сини Якуба Потоцького Микола, Ян і Анджей - отримали привілей на проведення ярмарків в маєтку Загайполі. У 1578 р. на карті існувала місцевість Потік поблизу Соколова, на яку сини Миколи Потоцького отримали привілей на проведення 2-х ярмарків та торги по понеділках. У 1599 р. після поділу сімейного майна Стефан Потоцький – молодший син стражника коронного Миколи Потоцького – став власником новоствореного Потоку. У 1601 р. поселення Потік отримало права міста, і назва була змінена на Потік Золотий (пол. Potok Złoty).

Із Золотого Потоку походить гілка найвідомішого в Україні та Польщі роду Потоцьких герба Пілява. Золотий Потік був головною садибою цієї гілки Потоцьких до руйнування замку турецько-татарськими військами у вересні 1676 року.

⁸⁹ЗАГАЙПОЛЕ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2005. - 672 с.; Skrzynecki T. H. Potok Złoty na tle historii polskich kresów południowo-wschodnich. – Opole : Solpress, 2010. — 256 s. — ISBN 978-83-927244-4-5. (пол.); http://myshtetl.org/ternoplskaja/zolotoy_potok.html

Вид Золотого Поток. 1848. Автор літографії - Богуш Стенчинський (Maciej Bogusz Zygmunt Stęczyński)⁹⁰

Панорама Золотого Поток, 2016 р.

Після першого поділу Польщі у 1772 р. Золотий Потік відійшов до Священної Римської імперії, з 1804 р. – Австрійської імперії, з 1867 р. – Австро-Угорщини, з 1919 р. – Польщі, з 1939 р. – УРСР

У 1765 у Золотому Потокі проживало 335 євреїв, у 1880 – вже 1247 (39,7% від усього населення), у 1921 – 895 євреїв (28,2%).

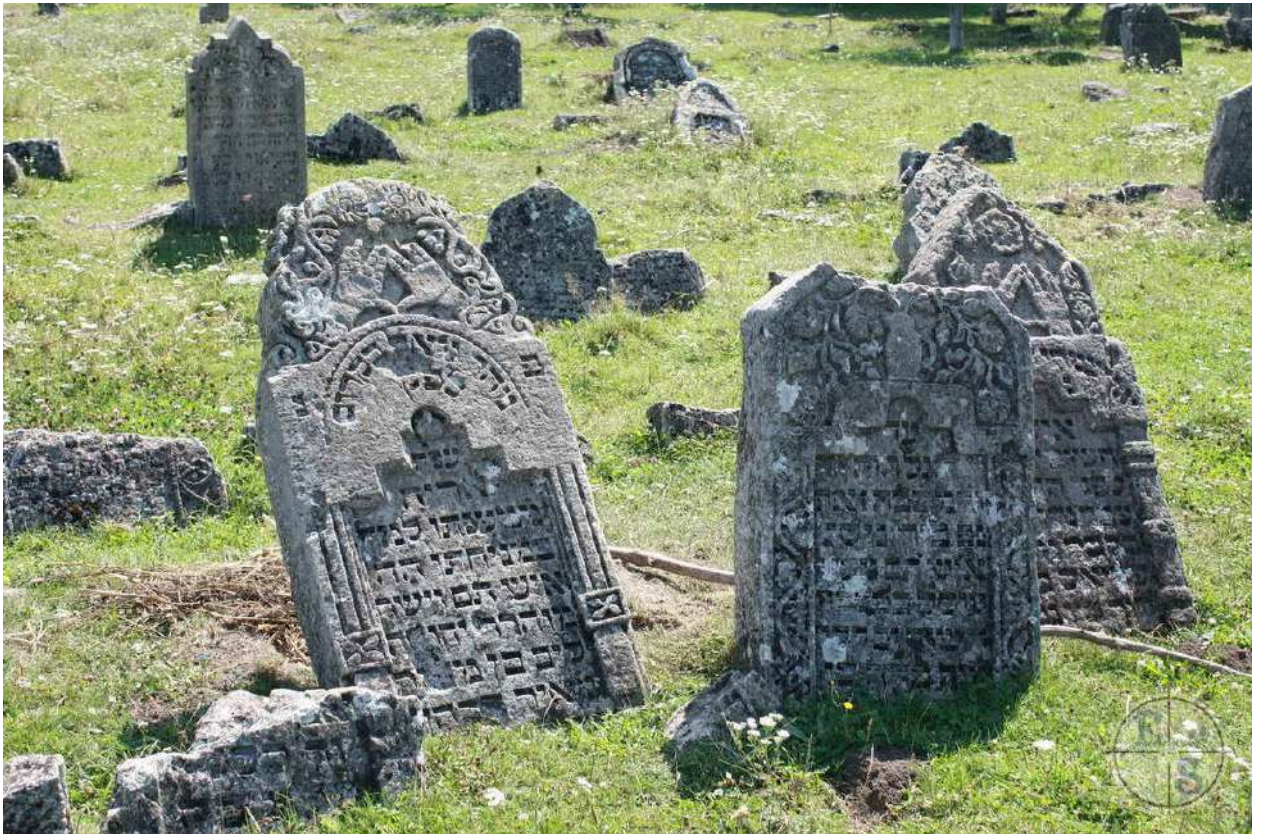
⁹⁰ Мацей Богуш Зигмунт Стенчинський (пол. *Maciej Bogusz Zygmunt Stęczyński*; 1814, с. Германовичі, Королівство Галичини та Володимирії, нині гміна Перемишль Перемишльського повіту Підкарпатського воєводства, Польща — 1890) — відомий польський поет і художник (рисувальник). Автор багатьох робіт, на яких зображені міста, містечка, села, відомі місця в Галичині.

Перша згадка про євреїв у Золотому Поточі належить до 1635 р. У 17 ст. у Золотому Поточі проживало значну кількість євреїв-ремісників (кравців, шевців та ін.). З поч. 18 ст. існувала самостійна громада.

У 1851—59 у Золотому Поточі знаходився хасидський двір Довіда-Мойше Фрідмана (з 1859 — чортківський цадик).

У 1914-1920 рр. багато євреїв виїхали із Золотого Поточу.

10 липня 1941 року містечко зайняли частини вермахту. Було створено юденрат. Восени 1942 року євреї Золотого Поточу були депортовані до Бучача.

Старий єврейський цвинтар

Кременець⁹¹

Місто Кременець знаходиться у Тернопільській області на відстані 70 км від Тернополя. Перша писемна згадка про місто датується 1226 роком. В 1431 році Кременець отримав Магдебурзьке право.

Євреї Кременця згадуються вперше у грамоті великого князя литовського Свидригайло від 1438 р. Вони змушені залишити місто під час вигнання євреїв із Литви 1495 р., але повернулися за кілька років, 1503 року.

Чисельність єврейського населення Кременця зросла з 240 осіб (48 єврейських будинків) у 1552 р. до 500 у 1578 р. та 854 (15% загального

⁹¹<http://www.jewishheritage.org.ua/ua/1759/kremenec.html>;
<http://myshtetl.org/ternoplskaja/kremenec.html>

населення) у 1629 р. Серед нерухомості, що належала євреям у 1563 р., згадуються синагога, єврейська шамаша та рабина.

У 16-17 ст. єврейська громада Кременця процвітала. Визначними рабинами міста в цей період були Авраам Хазан, автор «Хіббурей лекет» («Вибрані твори»), відомий галахіст раббі Мордехай Яффе та раббі Шімшон бен Бецалель.

Колишня будівля синагоги, сьогодні приміщення автовокзалу.

У 1569 р. за Люблінською унією Кременець відійшов до польської корони, і його громада, як одна з головних у Волинському воєводстві, стала учасником Ваада чотирьох земель.

У 1765 р. у Кременці жили 649 євреїв; їм було заборонено відбудовувати зруйновані пожежею будинки. У цей період у Кременці склалася громада хасидів на чолі із сином Єхиеля Міхаеля із Злочова Мордехаєм. Її головним ворогом був місцевий маггід Яков Ізраель.

Євреї Кременця сильно страждали від міжусобиць польської шляхти, і на час переходу Кременця до Росії 1793 р. єврейська громада складалася з збіднілих торговців і ремісників. Проте відкриття наприкінці 18 ст. ліцею під заступництвом А. Чарторійського зробило Кременець привабливим центром польської культури, що поступово призвело до покращення економічного становища єврейського населення. Діяльність І. Б. Левінзона перетворила місто на один із центрів Гаскалі.

У 1897 р. єврейська громада Кременця налічувала 6539 осіб (37% населення). Євреї грали важливу роль в економіці міста, зокрема у паперовій промисловості. У 1910 р. у Кременці були талмуд-тора, початкове казенне єврейське чоловіче училище з ремісничим класом, приватне жіноче училище.

У 1933-39 рр. виходила щотижнева газета на ідиш «Кременіцер Лебн».

У 1931 р. єврейське населення Кременця налічувало 7256 осіб (36% від населення).

Хор синагоги. Фото з архіву родини Соболя.

У 1939 р., після встановлення у місті радянської влади, єврейську культурну діяльність було заборонено. До червня 1941 р. єврейське населення Кременця зросло на чотири тисячі людей за рахунок біженців із окупованої Німеччиною Польщі.

У 1629 році єврейське населення Кременця налічувало 854 особи і складало 15 відсотків від загальної кількості мешканців. Декількома століттями пізніше, в 1897 році, євреї становили 37 відсотків від населення міста та налічували 6539 осіб.

Гетто (1 березня 1942 – 2 вересня 1942 рр.).⁹² Утворене в центрі міста. Зі сходу гетто оточувала вулиця Широка, із заходу – Кременецька, з півдня – Перацького, з півночі – пожежна бригада. 1 березня 1942 р. сюди було зігнано 9 тис. 340 євреїв. Загалом тут перебувало понад 13 тис. євреїв з Кременеччини та втікачі з Польщі (зокрема з Лодзя). Територія гетто була обгороджена високим парканом та колючим дротом і мала спеціальний вхід. Охорона складалася з німецької поліції та українського шуцманшафту. Євреїв утримували в жахливих антисанітарних умовах, били нагаями і палицями, використовували на важких роботах, морили голодом і

⁹² Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000.

розстрілювали. Нерегулярно, з великим обмеженням, людям видавали сурогатний хліб. Часто їм не вистачало питної води. На початку існування гетто євреї нелегально торгували з місцевими мешканцями через дірки у стіні, згодом німці це суворо заборонили. Щоденно тут помирало близько 10-12 осіб.

Велика синагога. Фото експедиції Ан-ського, 1912р.

9-10 серпня 1942 р. німецькі карателі розпочали ліквідацію гетто. Під час проведення такої акції члени нечисленного єврейського збройного підпілля розпочали перестрілку з німцями та українською поліцією, внаслідок чого загинуло кілька осіб. У відповідь німецька охорона відкрила вогонь по в'язням. У ці дні за містом в колишньому тирі Якутського полку було розстріляно близько 5 тис. дітей, жінок та євреїв похилого віку. Розстріли з пістолета у потилицю здійснювали гестапівці, трупи складали у спеціально виритий рів, перед розстрілом з євреїв знімали одяг та забирали коштовності і прикраси.

11 серпня 1942 р. німецькі жандарми разом з українськими шуцманами відібрали з гетто 1 тис. 200 євреїв-спеціалістів (юристів, лікарів, інженерів, бухгалтерів, адвокатів, професорів, вчителів) і під конвоєм відправили у с. Білокриницю Кременецького району, де їх розстріляли протягом шести наступних днів. 18-24 серпня 1942 р. на території тиру було знищено близько 3 тис. 500 дітей, жінок та людей похилого віку. До 30 серпня 1942 р. було розстріляно близько 12 тис. осіб. З 24 серпня по 2 вересня 1942 р. додатково було вбито 2 тис. євреїв на території Кременецької тюрми. Проти ночі 2 вересня 1942 р., після масового знищення єврейського населення міста, всі будинки, що знаходились на території гетто, були спалені. Після цього відбулась масова облава, в результаті якої тих, хто вижив (близько 1 тис. євреїв), знищили. До кінця 1942 р. в стінах гестапо

було розстріляно близько 600 осіб з мирного населення. Пережити Голокост вдалося лише 14 євреям.

Пам'ятник на братській могилі. *Фото М.Хейфеца.*

Кривче⁹³

Село Кривче відоме з XVII ст. Вперше у документах містечко згадується у 1650 році під назвою Оплакана. Кого тут оплакували, науці невідомо, але однозначно відомо, що є пам'ятки, які обов'язково варто побачити. Якщо Ви подорожуєте півднем Тернопільської області, то загляньте в Кривче – не пошкодуєте. Єврейський слід тут також присутній, але він не дуже позитивний.

Замок збудований магнатами Контськими у 1639р. У 1672р. містечко було захоплене турками на чолі із султаном Магометом IV, який розташувався у замку. Після цього ним (містечком, а не султаном) володіли

⁹³Krzywcze // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wieku», 1883. — Т. IV.— S. 802. (пол.); Б. Мельничук, Л. Навуило. Кривче // Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. — Тернопіль : Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2005. — Т. 2 К — О. — С. 237—238. — ISBN 966-528-199-2.; <http://myshtetl.org/ternoplskaja/krivche.html>

шляхтичі Голіївські. У XIX ст. руїни замку викупив підприємець Л. Зейдман, і розібрав більшу частину на будматеріали.

Панорама Кривче

Село Кривче відоме від середини XVI ст. Зокрема, 1563 року власником села був польський шляхтич, кам'янецький гродський суддя Вавжинець Мілеський.

1639 року збудовано замок. Від 1650 року згадують як містечко під назвою «Оплакана». Замок не раз зазнавав нападів турецько-татарських орд, зокрема 1672 його зруйнували загони турецького султана Магомета IV. Згодом фортеця належала Кричинському; її залишки збереглися.

До 1939 року діяли «Просвіта», «Луг», «Сільський господар» та інші товариства, кооператива.

До 19 липня 2020 р. належало до Борщівського району. З 20 листопада 2020 р. належить до Борщівської міської громади.

У 1880 році у Кривчі проживало 719 євреїв (35%), 1900 – 483 (26%), у 1921 – 362 євреї (20%). Євреї жили у Кривчі з 1-ї половини 17 ст. У 18 ст. основним джерелом заробітку євреїв були торгівля, сільське господарство, різні ремесла (серед євреїв були кравці, кушніри, капелюшки).

Рабином Кривче на поч. 19 ст. був Ар'є-Лейб Бройде, на поч. 20 ст. - Шимон-Гірш Вайнер.

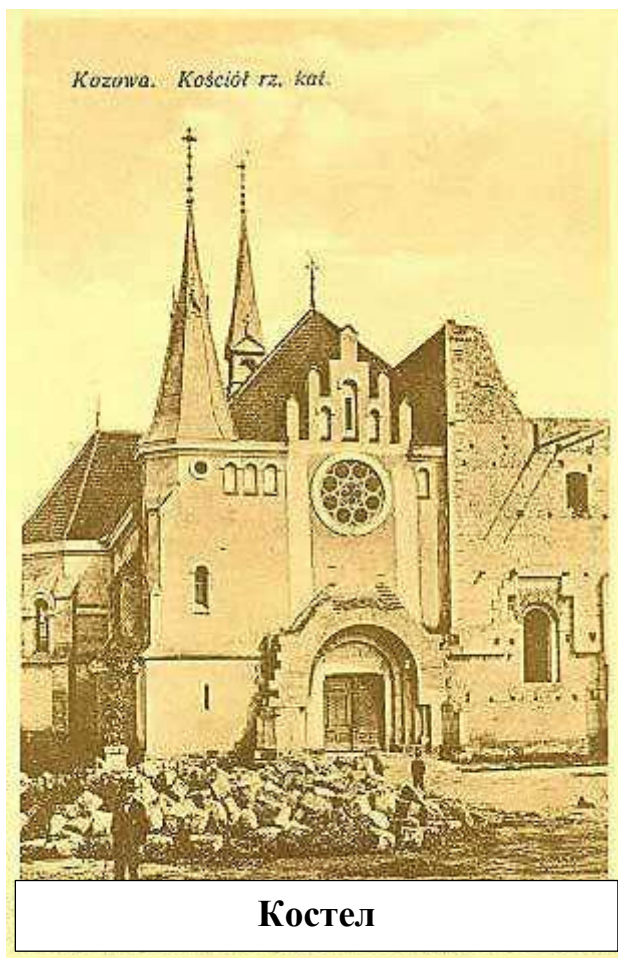
У 1920–30-х роках. у Кривчі діяли відділення різних єврейських партій та організацій. У 1928 р. на гроші одного з вихідців із Кривчі було збудовано Народний клуб, який став центром культурного життя євреїв містечка.

3 липня 1941 р. Кривче зайняли частини вермахту. Було створено юденрат. Восени 1941 р. працездатні євреї були відправлені до робітничих таборів. У жовтні 1942 р. все єврейське населення Кривче було знищено біля міста Борщова.

Козова⁹⁴

Перша писемна згадка – 1440 р. як власність Богдана Скарбка гербу Абданк, сина Якуба.⁹⁵ Перебуваючи під владою Польщі (Королівства Польського), вона входила до складу Руського воєводства.

Від 1569 року в документах зазначене як приватне містечко, що розвивалося повільно через часті напади турецько-татарських орд (1515, 1575, 1589, 1621, 1626 роки). 1605 року власник міста Миколай Вольський продав його руському воєводі Станіславу Гольському. Після нього на початку 17 століття — власність магнатів Потоцьких, які збудували замок на кошти, здобуті від експлуатації залежного населення.

У 1621 і 1626 роках татарські загони знов пограбували і спалили Козову. Через часті напади село зростало повільно. 1635 року в ньому налічувалося всього 38 селянських господарств. 1650 р. Козовій було надано магдебургію і право на проведення 11 щорічних ярмарків та щотижневих торгів по четвергах, що сприяло розвитку ремесла і торгівлі. За містом було закріплено 22 лани землі.

У другій половині XVII ст. у Козовій працювали бондарі, кушніри, теслярі, шевці, ткачі. Ремісничі вироби мали збут серед місцевого населення, частково продавалися на ярмарках, де торгували переважно збіжжям і худобою. В містечку було багато незаможного населення: комірників, городників, а також т. зв. Гультаїв — найбільшого люду, позбавленого

будь-якого майна.

У 1667 р. турки і татари спалили містечко й зруйнували замок; донині збереглися підземні ходи, що з'єднували фортецю з містечком.

⁹⁴ Головка В. В. Козова // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2007. – Т. 4: Ка. – Ком. – єж С. 438. – 528 с. : іл. – ISBN 978-966-00-0692-8.; Kozowa // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wiek», 1883.— Т.IV.— S.573.(пол.)— S. 573.(пол.)

⁹⁵ Anna Sochacka. Skarbek Jakub z Góry h. Awdaniec (zm. 1438) // Polski Słownik Biograficzny. – Warszawa – Kraków, 1997. – t. XXXVIII/1, zeszyt 156. – S. 15. (пол.)

У 1669 р. власник Анджей Потоцький побудував дерев'яний костел (перебудований на кам'яний у 1901 році, знищений радянською владою 1977 року).⁹⁶ У листопаді 1672 року Козову відвідав німецький мандрівник Ульріх фон Вердум, який залишив її опис.

1772 Козова перейшла до Австрії, зберігши статус містечка Бережанського повіту. Це було вже досить велике містечко, у якому налічувалося 263 будники. В центральній частині, т. зв. Старому місті, розміщувалися ринок, ратуша, тут же мешкали урядовці, купці, заможні ремісники. До центру примикали 3 передмістя: Руське, Недбайлівка і Мазурівка. Перші два в основному заселяло українське населення, третє — поляки. У 1883 році у Козовій проживало 803 греко-католики, 1510 римо-католиків та 1328 юдеїв.

Наприкінці серпня 1914 року Козову окупувала російська війська. Протягом 1915-1916 рр. і першої половини 1917 року містечко кілька разів переходило з рук у руки. В липні 1917 року його знову захопили австро-німецькі війська. За роки війни в московських катівнях і на фронтах загинуло понад 200 місцевих жителів. Під час Першої світової війни містечко частково зруйноване.

Із проголошенням 1918 ЗУНР комісаром містечка призначено Франца Коковського. Також міським комісаром був нотаріус Володимир Лібман.

У вересні 1920 Козову окупували польські війська.

Діяли товариства «Просвіта», «Січ», «Сільський господар», «Союз українців», «Пласт», «Рідна школа».

У міжвоєнний період містечко було адміністративним центром сільської гміни Козова, а також утворювало власну міську гміну Козова.

На 1 січня 1939-го в Козовій із 6500 жителів було 1450 українців, 3050 поляків, 300 польських колоністів міжвоєнного періоду і 1700 євреїв.⁹⁷

З розвитком торгівлі, після отримання містом Магдебургського права, в Козові поступово з'явилася чисельна єврейська громада, яка заклала дерев'яну божницю, де в третій половині XVII століття. На початку XX століття синагога перебувала в аварійному стані, тому єврейська громада постановила збудувати нову цегляну синагогу. Богослужіння в Новій синагозі розпочалися у 1930 році. Стара дерев'яна синагога була розібрана в 1941 році. Після встановлення радянської влади храм було переобладнано в кінотеатр, а потім у склад. На сьогоднішній день синагога мало чим нагадує

⁹⁶ Костел був побудований в 1669 році. Витриманий в готично-романському стилі він був фундований магнатом Анжеєм Потоцьким. Простояв він доки радянська влада не прийшла в Козову. Поступово переробили його під клуб, потім склад. Оточений він був муром. А в 1979 році він так муляв очі, що був наказ підірвати будівлю. Підривали двічі, першого разу права частина лишилася не зворушеною, через пару днів підривали знову. В підвалах костелу були поховання, всі рештки померлих вибухом викинуло на поверхню. Що сталося з ними не відомо... Взагалі вже на 70-ті роки костел був в занедбаному і аварійному стані. Зараз на місці костелу будують греко-католицьку церкву. <https://7days-ua.com/news/istoriya-mist-i-sil-kozova-arhivni-foto/>

⁹⁷ Кубійович В. Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1.1.1939 – Вісбаден, 1983 – с. 3.

єврейський храм. Звичайний, не дуже маленький будинок з трикутним порталом головного входу, на чотирьох колонах. Характерні для єврейських храмів архітектурні елементи не збереглися. Тільки підвали зберегли свою автентичність. Від 2012 р. у колишньому храмі розміщувався Козівський краєзнавчий музей (нині — музейний відділ ЦКіД).

Синагога

Варто також зазначити, що в 1920-1930 роках в Козові, громадське життя євреїв було досить активне. В місті було створено громадську організацію євреїв ортодоксів, Єврейську публічну бібліотеку, товариство підтримки ремісників «Яд Харузім».

Завдяки ефективній організації єврейського суспільства, в Бережанському повіті 1920-1930-х рр. була створена розгалужена етнічна бібліотечна мережа.

У вищеозначеному переліку окремо згадано існування Єврейської народної бібліотеки у містечку Козова, яке на той час знаходилося у складі Бережанського повіту.⁹⁸ Статут місцевого громадського товариства «Єврейська публічна бібліотека» було передано на затвердження в Тернопільське воєводське правління 11 січня 1929 року. А вже 28 лютого була підтверджена згода на його реєстрацію та запису до відповідного Кадастру. Про це Бережанське повітове староство мало окремо повідомити засновника і голову товариства Емануеля Коппла з попередженням про

⁹⁸ ДАТО.-Ф.7.-Оп.1.-Спр.133. – арк. 4 зв.

дотримання в своїй діяльності установчих положень.⁹⁹ Доволі дивне уточнення, якщо врахувати, що метою діяльності цієї громадської структури проголошувалося лише організація бібліотеки з видачею книг її членам. У Статуті окремо наголошувалося на позапартійності організації та виключення з її діяльності «всіх політичних тенденцій».¹⁰⁰

А загалом, активізація єврейського громадського життя у 1920-1930-х рр. мала свої прояви в Козові не менші, ніж в повітовому центрі. Зокрема, в містечку широко охоплювали всі форми громадсько-ідеологічного життя євреїв етнічні товариства консервативного характеру, зокрема організація євреїв-ортодоксів. Її цілями, згідно затверджених статутних положень, були: скріплення засад єврейської релігійності; утримання навчальних закладів, базованих на етнічних традиціях навчання та виховання; наукова, економічна, громадська, освітня діяльність на користь єврейства; створення ареалів розселення у Палестині на традиційно-релігійних підставах.¹⁰¹

З 1924 р. в Козові велася активна діяльність серед єврейського громадянства за право створення цього товариства. Було підготовлено масу листів, довідок, прохань.¹⁰² Але лише 30 квітня 1926 р. громадське об'єднання було затверджене і рішенням Тернопільського воєводського правління його дозволено вписати до повітового Кадастру.¹⁰³

Окрім вищеназваного, в Козові згадується декілька єврейських громадських організацій, різноманітних за своїм ідеологічним спрямуванням і напрямками функціональної діяльності. Перше із названих – Товариство підтримки ремісників «Яд Харузім». Його діяльність зосереджувалася у таких напрямках: об'єднання представників ремісничого стану; збереження та підтримка єврейської культури, поглиблення її загального змісту; пробудження до колективного, товаристського життя; підтримка членів громадського об'єднання у випадку бідності чи хвороби «по мірі можливостей каси товариства».¹⁰⁴

Рішеннями Тернопільського воєводського правління від 12 липня та Бережанського повітового староства від 21 липня 1928 року підтверджено створення у Козові товариства «Яд Харузім», при цьому акцентуючи увагу на дотриманні чинних норм державного законодавства.¹⁰⁵

Гуманітарного спрямування була організація «Агідас Ахім», яка діяла в Козові з 1910 року.¹⁰⁶ Її відродження в нових політичних умовах припадає на 1926 р.; з цього часу збережені поточні документи організації підтверджують активну діяльність під новим керівництвом на чолі з Йозефом

⁹⁹ ДАТО.-Ф.7.-Оп.1.-Спр.131. – арк. 1-4.

¹⁰⁰ ДАТО.-Ф.7.-Оп.1.-Спр.131. – арк. 1.

¹⁰¹ ДАТО.-Ф.7.-Оп.1.-Спр.58. – арк. 2-2зв.

¹⁰² ДАТО.-Ф.7.-Оп.1.-Спр.58. - арк. 7-14

¹⁰³ ДАТО.-Ф.7.-Оп.1.-Спр.58. – арк. 15-15зв.

¹⁰⁴ ДАТО.-Ф.7.-Оп.1.-Спр.78. - арк. 1-2.

¹⁰⁵ ДАТО.-Ф.7.-Оп.1.-Спр.78. - арк. 3-4.

¹⁰⁶ ДАТО.-Ф.7.-Оп.1.-Спр.53. - арк. 1-7.

Сатієром.¹⁰⁷ Метою товариства, згідно статутних положень, була моральна та матеріальна підтримка його членів при хворобах чи інших неприємностях, спрямовування їх до спокійного, розміреного життя та роботи.¹⁰⁸ Тобто, перед нами постає товариство такого собі «релаксаційного» характеру.

17 вересня 1939 року в Козову вступили радянські війська. Тут було створено селянський комітет, робітничо-селянську міліцію. Між селянами ділили землю поміщиків та осадників. Одночасно почалася організація колгоспів. Разом з тим нові власті почали арешти і виселення функціонерів політичних партій, “Просвіти”, кооперативів, служителів культу, заможних селян, колишніх польських чиновників. В такій обстановці відновила свою діяльність ОУН, яка повела боротьбу проти більшовиків, що викликало у відповідь хвилю арештів, депортацій. *«У першу неділю, – пише Іван Хоптій, – представники большевицького війська скликали мітинг, на якому "вибрано" тимчасову управу міста з трьох осіб в такому складі: Райхенберг – жид і довгорічний комуніст, Михайло Була та Іван Дулеба – українці. Головну роль і всю владу в тимчасовій управі міста мав у своїх руках Райхенберг¹⁰⁹».*¹¹⁰

Вільгельм Райхенберг виступає на мітингу 7 листопада 1939 року.

Фото: Тернопільський краєзнавчий музей (ТКМФ-803)

¹⁰⁷ ДАТО.-Ф.7.-Оп.1.-Спр.58. - арк. 8-11.

¹⁰⁸ ДАТО.-Ф.7.-Оп.1.-Спр.53. - арк. 1.

¹⁰⁹ Вільгельм Райхенберг був кравцем, а разом з тим і довголітнім місцевим "діячем" КПЗУ на псевдо "Юрек", у перші дні німецької окупації 1941 р. – був забитий нацистами.

¹¹⁰ Іван Хоптій Спогад про містечко Козову //Історично-мемуарний збірник "Бережанська Земля" Publisher: "Berezhany Regional Committee" in New York, N.Y., U.S.A 1970 р – С.599-601., <http://halychyna.ca/BZTOC/BZTOC2.htm>

Чимало жителів району – українських патріотів було закатовано органами НКВС при відступі радянських військ у червні 1941 року. Тому прихід німців спершу розглядався як визволення. Та черговий окупант виявився не кращим за попереднього. За період окупації в Козові і навколишніх селах було знищено 5,8 тис. чоловік, переважно єврейського населення. На примусові роботи в Німеччину було вивезено 778 чоловік.¹¹¹

Із спогадів Івана Хоптія: «Восени 1941 р. німці забрали з Козови першу групу жидів і розстріляли їх у Гайку біля села Комарінки. Решту жидів з усього містечка, зігнали в одну дільницю, з якої зробили «гетто», заборонивши їм звідти виходити. Для виконання доручень наказуваних спеціальним відділом СС-поліції для жидівських справ, жиди мали свою раду "Юденрат". Молодих і здорових жидів гнали до праці. Влітку 1942 р. відбулась масова страта жидів. Тоді прибув до містечка загін спеціально вишколених «лоберменшів» до таких "акцій". Вони ходили по гетті і забирали всіх, хто не встиг сховатись, виводили жидів групами за місто на жидівське кладовище і там їх розстрілювали. Такі акції повтарялися що кілька місяців. Останній морд-розстріл відбувся 8 квітня 1943 р. Забрали решту жидів, а також всіх членів «Юденрагу» і всіх замордували. Відтоді жиди в Козові перестали офіційно існувати, але декільком з них таки пощастило скритися від німецьких облав і вони крадькома переховувались.¹¹²

Від 3 липня 1941 до 20 липня 1944 — м. Козова під німецько-нацистською окупацією. 21 вересня 1942 року біля 1000 євреїв було депортовано в Белзець у концтабір. У квітні 1943 року 1000, а у червні – понад 400 євреїв було вбито німцями у Козові.

В 2019 р. в Козові відкрили меморіал євреям, розстріляним у 1941-1943 роках.

На північно-східній околиці Козови за вулицями званими Мазури знаходиться велике (за різними даними від 1000 до

2000) поховання євреїв. До Другої світової війни там був єврейський цвинтар, а в часі цієї війни німецькі нацисти розстріляли там багато місцевих євреїв.

¹¹¹ <http://oda.gov.te.ua/kozivska/ua/publication/print/801.htm>

¹¹² Іван Хоптій Спогад про містечко Козову //Історично-мемуарний збірник "Бережанська Земля" //Publisher: "Berezhany Regional Committee" in New York, N.Y., U.S.A 1970 р – С.601., <http://halychyna.ca/BZTOC/BZTOC2.htm>

Копичинці¹¹³

Костел Успіння Діви Марії

Перша письмова згадка про Копичинці у першій половині XIV століття. Відомо з другої половини 14 століття як Копачин, або Копичин в який входили місцевості Капиці (Кабівці), Гора-Мораки, Кардашівка, Голодіївка, Кутець. Принаймні з 4-ї чверти XIV ст. поселенням володіли шляхтичі Копичинські. Завдяки ним Копичинці отримали статус міста. Прандоти Копичинського місто одідижив його син Шимон, одружений із Офкою з Оржка (Ожка), котра з сином Якубом в

1443 році фундувала римо-католицьку парафію, костел.¹¹⁴ Якуб Копичинський був одружений з Катажиною з Фредрів; між ними, стриєм Яном (власником Зарваниці), братом Станіславом виникали майнові суперечки.

Населення міста часто терпіло напади татар і турків. У 1443 році було збудовано фортецю і мурований храм. В 1564 році поселення отримало магдебурзьке право і статус міста.

У 1672 році Копичинці перейшли до Туреччини (завойовані турками-османами), 1688 року повернуті Речі Посполитій в результаті миру в Карловичах, який Річ Посполита уклала з Туреччиною.

¹¹³ П.З. Гуцал.. КОПИЧИНЦІ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон - Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2008. – 568 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Kopychintsi_mst; Petrus J. T. Kościół parafialny p.w. Wniebowzięcia Najśw. Panny Marii w Kopyczyńcach // Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. — Kraków. Antykwa, drukarnia Skleniarz, 2009.— Т. 17.— 806 il.— S. 180.— (Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Cz. I).—ISBN 978-83-89273-71-0.(пол.); Богдан Савка Копичинці. Мандрівка через століття (Історичний нарис). – Тернопіль: Джура, 2001. – 580 с.

¹¹⁴В 1618-1625 роках костел був зруйнований. В 1699-1705 роках коштом С. Баворовського було зведено дерев'яний костел. В 1805 році, на місці старого костелу почалося зведення нового храму. Будівництво було завершено лише в 1824 році, через фінансові негаразди та майнові суперечки. В 1824 році костел було консекровано. Споруда храму збереглася до нині. В 1824-1835 роках коштом громади поруч з храмом було зведено плебанію. За часів радянської влади в храмі спочатку знаходилася олійня, згодом пральня, а далі склад хімічних добрив. В 1990 році костел було повернуто римо-католицькій громаді міста.

Микола Баворовський (пом. 1663, представник роду Баворовських) став дідичем частини Копичинець після одруження із донькою Шимона Копичинського, другою внучкою Євстахія (Остафія) Копичинського Барбарою 1647 року. Вони збудували палац на основі оборонної стіни огорожі та башти замку. У 1917 році російські солдати знищили палац.

У 1772 році в результаті першого поділу Речі Посполитої Копичинці перейшли до Австрії.

Копичинецький ринок. Фото 11.02.1911 р.

Будинок повітового суду 1928 р.

З 1809 року Копичинці відійшли до складу Росії в результаті підписання 1807 році Олександром I Тильзитського миру з Наполеоном. У 1815 році Копичинці перейшли знову до Австрії в результаті Віденського конгресу.

Під час польсько-радянської війни Копичинці захоплені Польщею.

Від 1921 року за Ризьким договором у складі Польщі, де Копичинці стали центром повіту Тарнопольського воєводства.

Будинок єврейської гмінни

За пактом Молотова – Ріббентропа Копичинці у складі Західної України було приєднано до СРСР. 17 вересня 1939 року місто зайняла Червона Армія. В січні 1940 року Копичинці стали районним центром.

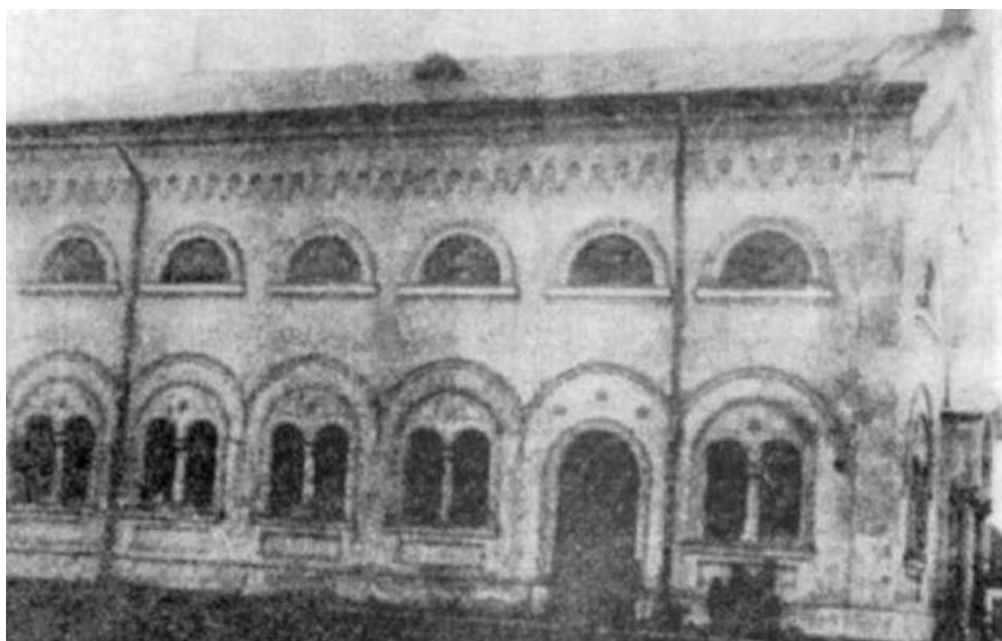
У XVIII столітті в Копичинцях поселяються перші євреї. У 1755 році в Копичинцях на деякий час поселився засновник течії хасидизму Якуб Франк. Єврейська громада продовжувала зростати до початку XX століття. В Копиченцях народився Пінхас Лавон.¹¹⁵

«Копиченці мали кілька малих синагог і одну велику, яка була збудована в кінці XVIII ст., – пише Богдан Савка¹¹⁶, – Божниця (синагога) в середині була гарно, на біблійну тематику, розмальована. Окрасою її були

¹¹⁵ Пінхас Лавон (12 липня 1904 Копичинці, Тернопільська область, Україна — 24 січня 1976, Тель-Авів) — міністр оборони Ізраїлю в 1954–1955, фігурант гучної справи про тероризм. Народився в Копичинцях на Тернопіллі. Вивчав право у Львівському університеті, де zorganizував регіональну організацію «Гістадруту» (Єврейського профспілкового конгресу). Відбув у Палестину (британську підмандатну територію) в 1929. Став лідером «Гістадрут» в 1949 і обіймав цю посаду до 1961. У 1949-1961 був депутатом Кнесету. В 1954–1955 був міністром оборони Ізраїля, але змушений був ганебно залишити цю посаду після звинувачень у причетності до терористичних вибухів у Єгипті. В 1964 році полишив публічну політику внаслідок розходжень з Бен-Гуріоном.

¹¹⁶ Богдан Савка народився 1931 року в Копичинцях на Тернопільщині в сім'ї селянина, український письменник, громадський діяч, педагог, краєзнавець. В 1948 року закінчив Копичинецьку СШ №1. Відмінник народної освіти УРСР, СРСР. Навчався у Кременецькому учительському інституті (1950–1951 рр., нині ТНПУ), 1961 року закінчив Чернівецький університет (нині національний університет імені Юрія Федьковича). Після цього працював на посаді учителя та директора у школах Гусятинського району. За фахом — педагог-історик, був методистом райметодкабінету відділу освіти, міським головою. Засновник товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка в районі. Понад 10 років — незмінний голова Гусятинського районного та Копичинецького товариства «Промітля».

мідні канделябри та колони. Знищена була відділом гітлерюгенд в серпні 1941 року. Тоді ж вона була і пограбована. В Копичинцях було два єврейські цвинтарі... Обидва цвинтарі були знищені в час німецької окупації, плити надгробні використані для ремонту доріг і хідників. У місті євреї мали свою гміну, яка знаходилась у будинку сьогоднішнього банку. Тут був її уряд, архів, чотирикласна (єврейська) школа, союз єврейських купців, банк, каса взаємодопомоги, школа танців, спортивний клуб «Трумпельдор». Напередодні Другої світової війни довгий час презесом єврейської гміни був адвокат Геллер, сіоністську організацію очолював Р. Роллер... Жило в Копичинцях і багато євреїв комуністичної орієнтації, які з приходом 1939-го року в місто більшовиків стали до співпраці з ними в різних урядових установах: міські раді, НКВС (міліції), стали таємними агентами... Євреї-комуністи Шапіро, Валах, Крамп, Рабінович дістали керівні посади в органах влади і міліції».¹¹⁷

Єврейська синагога

Від 7 липня 1941 до 23 березня 1944 тривала німецька окупація міста.

Вже в перших днях окупації сім євреїв-комуністів, серед них Андерман, Валах, Розенталь, Шапіро, за злочини проти українського народу були засуджені на смерть і страчені. Масових розправ і погромів євреїв в місті завдяки старості адвокату Капустинському, не було. 12 липня 1941 року було оголошено, що всі мешканці єврейської національності повинні на правому рукаві носити білу повязку з голубою зіркою Давида. Євреям було заборонено ходити по головній вулиці, займатись фотографією, запроваджено поліційну годину та інші заборони. Тоді ж, для керівництва єврейською громадою, в місті був створений юденрат, який повинен був

¹¹⁷Богдан Савка Копичинці. Мандрівка через століття (Історичний нарис). – Тернопіль: Джуря, 2001. – С. 156-159. – 580 с.

відповідати за адміністративну діяльність, дотримання порядку і, перш за все, скрупульозно виконувати всі розпорядження німецької та української адміністрації.¹¹⁸

Поряд з юденратом з єврейської людності була утворена поліція – ордункдінст. Шефом юденрату став Герман Роллер, який своєю брутальною поведінкою з євреями нічим не відрізнявся від гестапівців. Не краще поводитись члени юденрату лікар Шметерлінг, Шіндлер, Купферберг, Фестінг, Вебег. Шефом єврейської поліції був Фозель Шметерлінг.¹¹⁹

Вже на початку 1942 року євреїв з міста стали відправляти до таборів примусової праці, що були відкриті у Великих Бірках, Глибочку і Кам'янках.

Гетто (1942 – початок 1943 рр.).¹²⁰ Тут перебувало близько 6 тис. єврейського населення з Чорткова, Товстого та інших містечок. Гетто було обгороджене дерев'яним парканом. В'язнів утримували в жахливих антисанітарних умовах, морили голодом, виділяючи в день 150-200 гр. сурогатного хліба. Усіх відправляли на важкі фізичні роботи (ремонт доріг, заготівлю дров та лісоматеріалів).

Мешканців гетто нібито відправляли на роботу, натомість групами по 200-300 осіб возили на розстріл до Копичинецького лісу. Протягом 1942 – на початку 1943 рр. було проведено 6 таких акцій: 1) 30 вересня 1942 р. – 50 євреїв було вбито в місті та близько 1 тис. вивезено до Польщі; 2) 15 квітня 1943 р. – 500 євреїв було вбито на станції; 3) 3-4 червня 1943 р. – близько 2 тис. євреїв розстріляли у Копичинецькому лісі; 4) 6-7 червня 1943 р. – близько 1 тис. євреїв знищили на кладовищі в Копичинецькому лісі; 5) 20 червня 1943 р. – близько 300 євреїв розстріляли в Копичинецькому лісі; 6) 15 листопада 1943 р. – під час облави 100 євреїв було вивезено до Чорткова. Загалом нацисти розстріляли від 4 до 6 тис. євреїв. Ті, хто залишилися живими, були змушені переховуватись у підвалах та на горищах. Під час облав розстріли проводили на вулицях та в помешканнях. Частина єврейського населення відправили ешелонами до Белжеця, де їх знищили електричним струмом.

Ланівці¹²¹

В історичних документах Ланівці як одне з великих поселень Волині вперше згадується під 1444 роком, згідно з грамотою короля Казимира XV Ягеллончика, який надав лановецькі землі Панькові Єловицькому (у пізніших документах є посилання щодо заснування 8 січня 1443 року). А в описі Крем'янецького замку за 1545 рік – як власність Кизьминських та Єловицьких, 1565 – власність Гневошів – Єловицьких. Наприкінці XIX

¹¹⁸ Там же.

¹¹⁹ Там же.

¹²⁰ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000.

¹²¹ Історія Лановеччини: іст.-краєзн. нарис. — Т. : Воля, 2011. — 620 с.

століття Ланівці належали родині графів Жевуських. Офіційно Ланівці отримали міські права та стали містом у 1545 році.

У XV столітті тут споруджується невеликий замок типу укріплений двір на пагорбі між ріками Жирак і Буглівка.

У 1568 році власник міста Сава Єловицький перетворив оборонний двір на замок, додатково укріпивши його штучним ставом. Додаткові оборонні роботи пояснювались зростанням загрози з боку татар.

Восени 1618 року татари зруйнували замок, після чого його не відновлювали.

На місці замку у XVIII столітті Михайло Єловицький спорудив цегляний палац, який за радянської влади розібрали через аварійність. У 1980-ті роки ХХ століття на місці палацу спорудили професійно-технічне училище, яке і зараз перебуває на замчищі. Одна із фортифікаційних оборонних стін частково збереглась.

1793 року, після другого поділу Речі Посполитої, містечко відійшло до Російської імперії та на короткий час стало волосним центром Кременецького повіту Волинської губернії. Місто стало активно розвиватись. В подальшому до 1920 року Ланівці належали до Білорезецької волості Кременецького повіту Волинської губернії.

У 1870 року в Ланівцях діяли церква, костел, 2 синагоги, 3 підприємства, 5 торговельних закладів, млин (зберігся до наших днів), від 1874 року – народне училище, пивна єврея Брімера, нащадки якого виділили кошти на благоустрій меморіалу розстріляним нацистами євреям (про що свідчить відповідний вказівний знак).

До початку Другої світової війни у центральній частині міста проживали переважно євреї (сучасна вулиця Грушевського).

17 вересня 1939 року містечко зайняли війська Червоної армії. Від січня 1940 року Ланівці – районний центр.

В період з 2 липня 1941 по 6 березня 1944 роки Ланівці перебували під німецько-нацистською окупацією. Під час окупації в центрі містечка було створено гето.

Гетто (грудень 1941 – 2 серпня 1942 рр.).¹²² За парканом з колючим дротом у 50 будинках перебувало близько 2 тис. 500 євреїв із селища та з навколишніх сіл Вишгородка та Білозерка. В гетто був один вихід, через який під суворим конвоєм виводили в'язнів на важкі роботи. 1 тис. євреїв було поетапно ліквідовано німецькими карателями шляхом щоденних розстрілів по декілька сотень осіб поблизу Лановецького кладовища. 2 серпня 1942 р. все населення гетто було знищене поблизу єврейського кладовища.

¹²²Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000.

Єврейське кладовище, м. Ланівці, вул. Гайова.¹²³

Єврейські та українські діти на забаві. м. Ланівці 1930 р.

¹²³ <https://uk.wikipedia.org/wiki.>

Мітинг-реквієм, приурочений 70-літтю розстрілу єврейського населення м. Ланівці. 14.09.2012 р.¹²⁴

Мельниця-Подільська¹²⁵

Перша писемна згадка під назвою Мельниця на початок 12 ст., у зв'язку з будівництвом замку. Фортецю спорудили на горбі, важкодоступному із півдня, заходу та півночі. Вище від укріплення стояла дерев'яна церква, біля неї був цвинтар, який частково зберігся донині. Замок і храм татари неодноразово руйнували, але їх відбудовували місцеві жителі. Цю територію донині називають "На замчиці". Високий берег Дністра під

¹²⁴ <http://www.nebesa.com.ua/m%D1%96ting-rekv%D1%96em>

¹²⁵ В.В. Головка МЕЛЬНИЦЯ-ПОДІЛЬСЬКА [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Ми / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2009. – 790 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Melnitsya_Podilska; Клименко О. Мельничук Б., Уніят В. Мельниця-Подільська // Тернопільський енциклопедичний словарь: у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. - Тернопіль : Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2005. - Т. 2: К - О. - С. 496-497. - ISBN 966-528-199-2.;

Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 14 marca 1934 r. o zaliczeniu gmin: Tłuste Miasto w powiecie zaleszczyckim i Mielnica w powiecie horszczowskim, województwie tarnopolskiem do rzędu miast. <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19340250186>; <http://myshtetl.org/ternoplskaja/melnitsa.html>

охороною замку був зручним місцем для будівництва вітрових млинів і заселення цієї території.

Від 1362 – власність литовських князів Корятовичів, від кінця XVI ст. – Лянцкоронських, від 18 ст. – Дунін-Борковських.

11 січня 1767 – на прохання тогочасного власника Францішка Лянцкоронського король Станіслав Август своїм привілеєм надав Мельниці статус містечка і Магдебурзьке право з правом проведення 24 ярмарків на рік.

Колишній палац Борковських

Наприкінці 18 ст. Барбара Лянцкоронська внесла Мельницю як посаг Юрію Дунін-Борковському (гербу «Лебідь»).

У 2-й половині 19 ст. граф Мечислав Дунін-Борковський побудував в Мельниці великий палац, який існував до 1939. Також із кінця 18 ст. тут був класичний двір Дунін-Борковських.

У володінні Дунін-Борковських Мельниця була до 1939. Останнім власником був граф Генрик Дунін-Борковський (1942 його заарештувало гестапо).

Від липня 1920 – під владою Польщі. За тодішнім адміністративний поділом було центром гміни Борщівського повіту Тернопільського воєводства. 1 квітня 1934 – Мельниця отримала статус міста.

Згідно зі шематизмом Станіславівської єпархії 1938 року, у Мельниці-Подільській було 2200 греко-католиків, 1200 римо-католиків (з колонією), 1800 євреїв. Діяла 7-класова мішана школа, з польською мовою викладання. При церкві діяли «Брацтво церковне звичайне» і «Брацтво Апостольства Молитви» (разом 160 членів).

У 1880 р. у Мельниці-Подільській проживало 1429 євреїв (39,7%), 1900 р. – 1200 (33,3%), 1921 р. – 1411 (38,1%), 1931 р. – 1568 євреїв.

Будинок культури – перебудована синагога

Євреї жили у Мельниці-Подільській з кінця 18 ст. У 1840-х роках. у містечку було створено самостійну громаду.

У 1843–83 рр. рабином Мельниці-Подільській був Іхл-Меїр-Міхл Брумер, у 1895–99 рр. – Мішулам Рот, у 1908–12 рр. - Азріель-Меїр Рапопорт.

У 1920 р. у Млинці-Подільській була відкрита школа з викладанням на івриті. У 1929 р. за допомогою Джойнта почав працювати Кредитний банк. У 1920–30-х роках. у містечку діяли відділення різних єврейських партій та організацій.

У липні 1941 р. Мельницю-Подільську зайняли угорські війська. Незабаром до містечка було депортовано кілька сотень євреїв із Закарпатської України.

У серпні 1941 р. у Мельницю увійшли частини вермахту. Було створено юденрат. 25 вересня 1942 р. були зібрані євреї з навколишніх сіл, наступного дня, 26 вересня, відбулася перша «акція», під час якої близько 1 тисячі євреїв було депортовано до табору знищення Белжець, невелика група євреїв убита на місці.

У жовтні 1942 р. євреї, що залишилися, повинні були переселитися в Борщів, де практично всі загинули; тих, хто ховався, розшукували і вбивали на єврейському цвинтарі. У 1942-44 рр. у 7 ямах на цвинтарі було вбито 114 євреїв. Повернувшись після 1945 року, близько 30 євреїв незабаром залишили Мельницю-Подільську, і сьогодні євреї тут не живуть. Збереглися 2 єврейські цвинтарі.

Кіркут у Мельниці-Подільській, фрагмент мацеві. 2016 р.

Микулинці¹²⁶

Микулинці – адміністративний центр микулинецької селищної територіальної громади Тернопільського району. До 1387 р. називалось Микулин. Поблизу Микулинців виявлено археологічні пам'ятки доби мезоліту, західноподільської групи скіфського часу, давньоруської культури (ймовірно, літописного Микулина). Як свідчать історичні документи, Микулин належить до дуже давніх міст Галицької землі. Згадка про це давньоруське поселення є у “Повісті временних літ” – повчанні Володимира Мономаха своїм дітям (1096).

За іншими даними, селище ще давніше. Коли польський князь Болеслав повертав у 1018 р. через Поділля до Польщі вже були позначені на римських картах міста Буськ, Теробовль, Микулин. Одна з таких карт надрукована у польському виданні “Тернопільське воєводство” (1931). Про Микулин є також згадка під 1144 р. у Лаврентіївському літописі – у зв'язку з князівськими міжусобицями. До того часу це вже було укріплене поселення, яке хотіли захопити багато князів (у т. ч. Володимир Мономах).

¹²⁶ Микулинці [Текст] / О. Барська, Г. Івахів, Б. Мельничук // Тернопільщина. Історія міст і сіл : у 3 т. Т. 3. – Тернопіль, 2014. – С. 217-222 : фот.; <http://myshtetl.org/ternoplskaja/mikulincy.html>.

Микулинці

Назва Микулин походить, імовірно, від імені його засновника Микули – воєводи князя Василька Ростиславовича. За переказом, у давнину, коли Серет був великою рікою, де водилося багато риби, околицю Микулинців покривали непрохідні ліси – бори, повні звірів. Сюди прибули ченці-монахи та поселилися біля підніжжя гори замку, званого Острівцем. Тут вони збудували церкву на честь святого Миколая, а місце назвали Микулин.

Уже в другій половині 11 ст. Микулин належав до Тербовельського удільного князівства і служив його міцним північним форпостом. За дерев'яними стінами микулинецької фортеці у випадку ворожої загрози ховалися не тільки міщани, а й селяни, які мешкали у долині Серету.

Як розповідає Іпатіївський літопис, у 1202 р. біля Микулина відбулася велика битва між київським князем Рюриком Ростиславовичем і галицькими та володимирськими боярами. “То встріли його бояри коло Микулина на річці Серет. І билися вони одні з одними весь день через ріку Серет, і много ранені були” ... “і, не видержавши, вернули вони в Галич”. Від 1140-х рр. поселення належить до Галицького, а з 1199 р. – до Галицько-Волинського князівств. На той час Микулин був значним населеним пунктом, через який пролягав торговий шлях із Галича до Перемишля.

Як і більшість міст України, після татаро-монгольської навали 1240 р. містечко занепало. Саме цим можна пояснити відсутність інформації про Микулин у 13–14 ст. Від 1387 р. Микулин разом із Галицькою землею відійшов до Польщі; відтоді назва – Микулинці. Від польського короля Сигізмунда III у 1595 р. Микулинці отримали статус міста й маґдебурзьке право; надано дозвіл на проведення трьох ярмарків щороку і торгів кожного

вівторка. Приїжджим купцям дозволено торгувати без мита. Звільнене від податків на 6 років, містечко почало розвиватись.

Палац графів Ресв¹²⁷

Наприкінці 15–в 1-й половині 16 ст. почалися спустошливі напади татарських орд. Для захисту від ворогів власниця Микулинців Анна Йорданова побудувала мурований замок, від того часу значно зросла кількість населення. Будівлі твердині становили чотирикутник з такої ж форми внутрішнім подвір'ям. На трьох кутах височили 15-метрові круглі вежі з бійницями для гармат. В середині цитаделі, навколо чималого подвір'я, були житлові приміщення, під ними – просторі льохи та підземні ходи. На території замку функціонувала криниця.

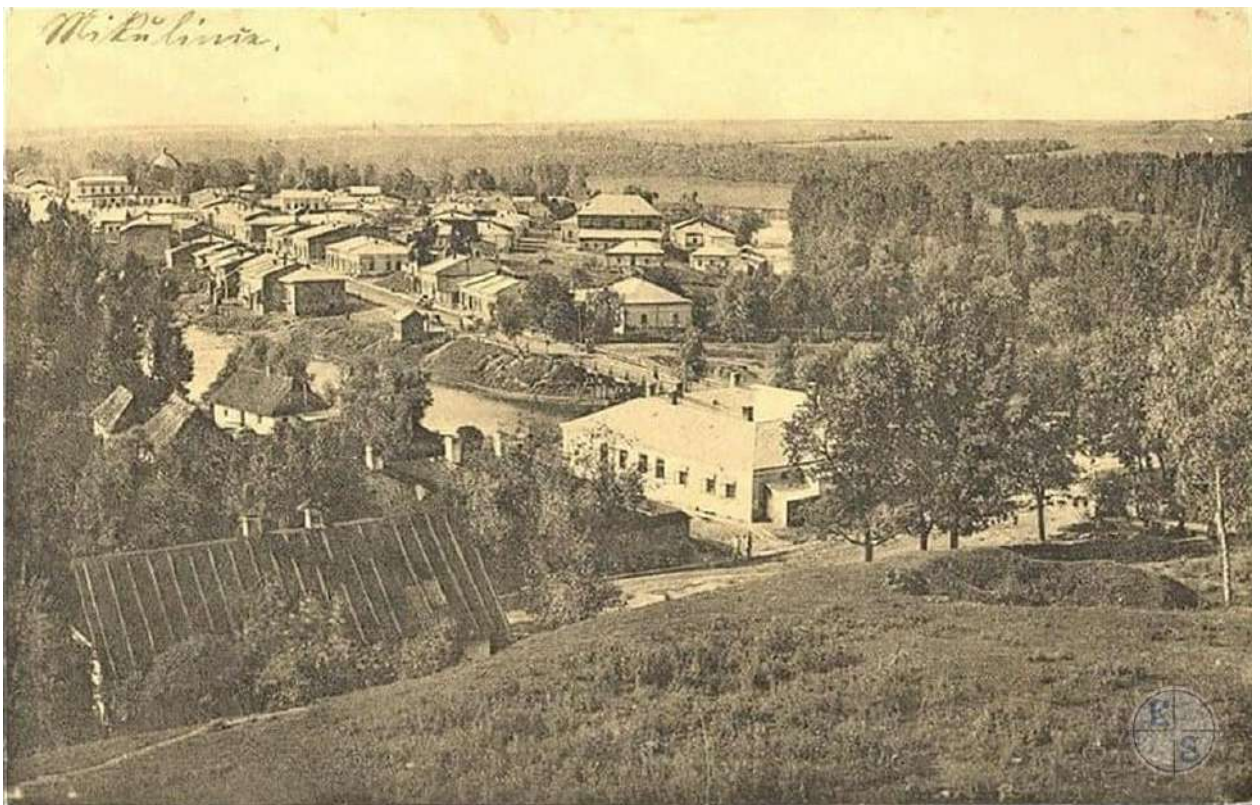
Найстаріше підприємство Микулинців – броварня. З давніх-давен місцеві жителі, які працювали на заводі, казали: “Йдемо на бровар”, тобто на пивоваріння. Звідси і сучасна назва “Бровар”. Точна дата виникнення заводу невідома, але перша згадка про нього була знайдена у Польщі. У 1497 р. польський король Ольбрахт та німець Тієран йшли походом на Молдавське господарство. Король Ольбрахт зупинився в Терєбовлі, а німецький воєвода – в Микулинцях. Тоді Тієран і послав польському королеві микулинецьке пиво.

Хоча Микулинці мали самоврядування, мешканці містечка залишилися залежними від місцевих магнатів Зборовських та

¹²⁷ З радянських часів у палаці знаходиться Микулинецька обласна фізіотерапевтична лікарня.

Конецпольських. Власники на свій розсуд збільшували натуральні та грошові повинності. Панщина в першій чверті 17 ст. досягла 5–6 днів ланового на тиждень від господарства. Дедалі зростала кількість безземельних і малоземельних селянських господарств.

В актах міських протоколів згадані дві греко-католицькі церкви: святого Миколая і Пресвятої Трійці. Коли понад сто років тому Миколаївська церква згоріла, дві парафії об'єдналися в одну. Стару церкву Пресвятої Трійці розібрали і на тому місці у 1882–1889 рр. побудували нову. У 1880 р. до панського фільварку належало 867 моргів орної землі, 175 моргів лук, 65 моргів пасовищ, 588 моргів лісу; на 3642 жителів міста припадало 1288 моргів землі, 233 морги лук, 171 морг пасовищ. Серед жителів було: 946 греко-католиків, 926 римо-католиків, 1770 іудеїв.

Микулинці, 1-а третина XX ст. На задньому плані в центрі видно синагогу.

У 1903 р. Микулин серйозно постраждав від пожежі. Серед іншого згоріла дерев'яна синагога та школа, заснована бароном Гіршем.

У 1910 році за допомогою австрійської влади синагога була відбудована з цегли. Також відновлено вісім молитовних будинків та школу барона Гірша.

Перед першою світовою війною євреї неодноразово обиралися в мери міста (наприклад, мер Курц) та інші важливі посади, такі як суддя (Глік), начальник залізничної станції. Коли почалася війна, багато євреїв бігли до сусідніх сіл та міст. Більшість повернулася до Микулинців, коли вони були

зайняті російськими військами, але деякі мікулінецькі євреї переїхали в інші міста Австрії і залишалися там протягом усієї війни.

Ставлення російської влади до євреїв у місті були прийнятними. Євреї не були репресовані, але були мобілізовані на громадські роботи - будівництво укріплень, прибирання вулиць тощо. Їхнє економічне становище також погіршилося через зміну валюти, експропріацію будинків та майна для використання у військових цілях та інших економічних заходів. Під владою Польщі економічний стан євреїв Микулінець погіршився, багато хто покинув місто. У період між двома світовими війнами серед євреїв були 2 лікарі, 3 юристи, суддя та фармацевт. У Микулінцях існував єврейський банк. У 1929 році було створено фонд для безвідсоткових кредитів.

У культурно-політичній сфері були дуже активні сіоністи. Великий вплив у Микулінцях також мали хасиди, особливо хасиди Ружина, Гусятина та Чорткова. Ружинські хасиди стали базою філії "Агудат Ізраель", закладеної в Микулінцях після Першої світової війни. Між Агудатом Ізраелем і сіоністами завжди йшла запекла боротьба.

У 1927 р. під час виборів до міської ради Микулінець євреї отримали 17 місць (зокрема три - сіоністи) із загальних 48 місць у Раді.

З початком війни у 1939 р. у період радянської влади єврейське населення Микулінець збільшилося через біженців із Західної Польщі та вигнання радянськими органами влади низки євреїв із великих міст.

Німецькі війська зайняли місто 5 липня 1941 р.

Наприкінці 1941 р. євреям було наказано розібрати синагогу, щоб використати каміння для прокладання вулиці. Іноді євреїв убивали через різні "злочини". Так, німці розстріляли євреїв, яких вони ввіймали у сусідніх селах, де ті продавали своє майно за їжу. Багато єврейських чоловіків було забрано в трудові табори. Також чоловіки та жінки з Микулінець працювали на фермах у районі. У місті було створено юденрат, який допомагав німцям, надаючи робочу силу та стягуючи штрафи. У Микулінцях не було огороженого гетто, але євреям наказали зосередитися у певній частині міста неподалік берега річки.

28 серпня 1942 р. німці та українські поліцейські прибули з Тернополя, оточили єврейський квартал та завантажили всіх євреїв у вантажівки. Старі та хворі були вбиті на місці. Були також численні жертви серед тих, хто намагався втекти. Більшість із євреїв, що сховалися в сусідньому лісі, були знайдені та вбиті. "Акція" тривала весь день; 1200 євреїв було доставлено на залізничну станцію, а звідти на поїзді до табору смерті Белжець. Від вісімдесяти до ста євреїв було вбито в самих Микулінцях під час "акції". Декільком десяткам євреїв вдалося сховатися і уникнути відправлення в табір смерті. Німці їх не чіпали протягом декількох тижнів і використовували їх для очищення квартир, що звільнилися, і сортування награваних речей. У жовтні 1942 року євреям, що залишилися, було наказано самостійно вирушати в Тернопільське (за іншою версією, Теребовлянське) гетто.

Монастириська¹²⁸

Перші письмові згадки зустрічаються у документах 1433 та 1437 рр. як власність лицаря Сигізмунда.

У 1454 р. згадується як місто з магдебурзьким правом та замком.

У 1498 році 70 000 молдаван та турків під проводом молдавського господаря Штефана III спустошило околиці Галича, зокрема міста Монастириська та Коропець.

1600 року завершилося будівництво замку. Місто позначено на карті 1613 р. В 1621 Поділлям пройшлися татари, і замок в Монастириську був зруйнований.

З 1630 р. – власність Потоцьких, які перебудували замок під палац.

Після першого поділу Речі Посполитої у 1772 році Монастириськ та навколишні села увійшли до складу Станіславського округу Австрійської імперії.

При власнику міста італійському дворянині Кароле Бако де Гетте побудовано Державну фабрику сигарет і тютюну (1797 р.) та фабрику паперу (1864-1914 рр.).

Тютюнова фабрика

У листопаді 1918 р. у місті мирно встановилася влада ЗУНР.

У липні 1919 р. Монастириськ захопили поляки.

З 1939 р. – у складі УРСР, з січня 1940 р. – районний центр.

Перша згадка про євреїв Монастириська відноситься до 1625 р. У 1667 р. євреї брали участь в обороні Монастириська від російських військ.

¹²⁸Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej: archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Стадницького. Т. 12, [Najdawniejsze zapiski sądów halickich 1435-1475] <https://polona.pl/item/akta-grodzkie-i-ziemskie-z-czasow-rzeczypospolitej-polskiej-z-archiwum-tak-zwanego,NjY1NjA2/23/#info:metadata>; Настасяк І. Організація управління Галичиною і Буковиною у складі Австрії (1772—1848). — К.: Атіка, 2006. — ISBN 966-3261-191-9.; Мельничук Б., Тракало В. Монастириська та околиці у спогадах емігрантів. - Тернопіль: КЖВ «Тернопіль», 1993; <http://myshtetl.org/ternoplskaja/monasteryiska.html>.

Перша синагога була збудована в сірій. 17 ст, в сірій. 18 ст. існував єврейський цвинтар. Рабином Монастириська був Довід-Цві Ойєрбах, який заснував свою хасидську династію, потім династію очолив його син Нахман-Зеев. Більшість євреїв Монастириськи були хасидами.

У 1880 р. у Монастириську проживало 2292 єврея (52,9%), у 1900 – 2463 (53,2%), у 1910 – 2041 (49,4%).

З 1894 діяла сіоністська організація.

Основні заняття євреїв у 19 – поч. 20 ст. – ремесла та торгівля. Наприкінці 19 ст. євреям належали аптека, 10 крамниць, 2 перукарні, взуттєва майстерня та майстерня з пошиття одягу; була організована єврейська каса взаємодопомоги.

У 1910 р. у Монастириську діяли 4 синагоги, училище, засноване 1891 р. коштом барона Гірша, школа мережі «Сафа брура», заснована 1900 р.

Колишня синагога на розі вулиць Франка та Підгородної

У 1919 році у складі I гуцульського куреня II галицької бригади була єврейська чота, сформована з жителів Бучача та Монастириська.

У 1921 році у місті проживало 1168 євреїв (39,3%), у 1931 – 1488 євреїв.

4 липня 1941 р. частини вермахту окупували Монастириськ. В серпні 1941 р. було створено юденрат на чолі з Ш.Шапиро.

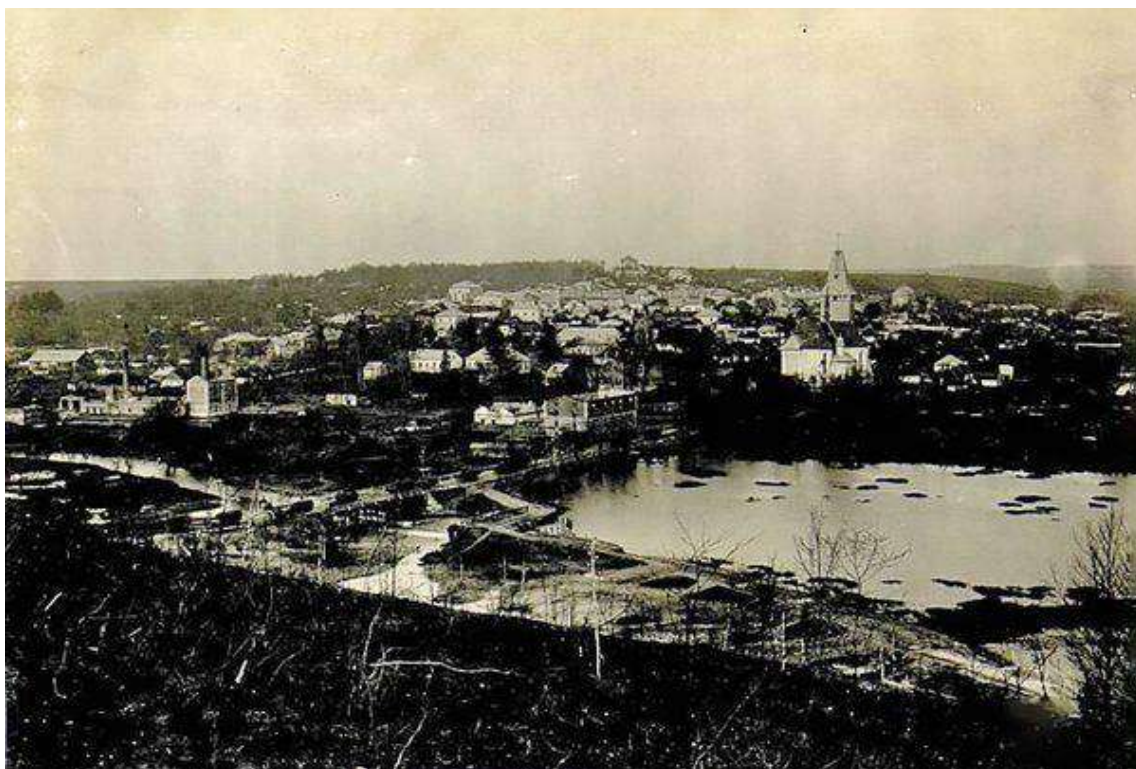
10 серпня 1941 р. було вбито 7 євреїв. 24 березня 1942 р. до Монастириська було депортовано євреїв з Коропця, у червні – з навколишніх сіл. 5 жовтня. 1942 р. близько 1 тис. євреїв було відправлено до табору смерті Белжець, кілька десятків вбито на місці. Євреї, що залишилися, наприкінці жовтня 1942 р. були депортовані в Бучач.

Після визволення у 1944 р. до Монастирська повернулося близько 20 євреїв. Після 1945 р. на місці двох єврейських цвинтарів були розбиті сквери, Велика синагога перетворена на склад.

Підгайці¹²⁹

Імовірно, назва цього населеного пункту походить від означення місця знаходження: «місто під гаєм». Первісне поселення існувало на території нинішнього села Старе Місто, яке зараз є передмістям Підгайців. Найдавніша писемна згадка про місто датується 1397 р.; першими відомими власниками Підгайців були магнати Княгницькі, а після них – Бучацькі, які у XV ст. заклали тут замок і першу католицьку парафію. У 1539 р. Підгайці отримали магдебурзьке право. Тоді ж відбудовано Підгаєцький замок. У 1544 р. Підгайці згадуються як «oppidum-castrum» (лат. місто-замок), тут споруджуються церкви, костел і синагогу. Перша згадка про рабина, який очолював єврейську громаду у Підгайцях, сягає 1552 року.

У XVII ст. місто розбудовувалося в напрямку ближнього пагорба, на його вершині виникла нова Ринкова площа, збудовано кам'яниці, у надрах гори прокопано розгалужені підземні ходи. Замок укріпили потужними баштами. Ринкова площа є трикутною в плані, нетиповою для магдебурзьких міст, проте характерною для руських.

Підгайці в період Першої світової війни.

Джерело фото: Австрійська бібліотека.

¹²⁹ <https://shtetlroutes.eu/uk/pgaits-putvnik/>

З 1554 р. відомий перший міський герб. В тих часах повставали ремісничі цехи: перший відомий цех – кушнірський, згаданий ще у XVI столітті. Діяли ковальський, бондарський, стельмаський та інші цехи. У XVII ст. тут був єдиний у Галичині музичний цех. З 1590 р. відомий статут першого цеху кушнірів. Того ж року Підгайці здобули привілей на щотижневі торги по суботах.

У 1641 р. Підгайці стали власністю Потоцьких. Час їхнього панування став часом найбільшого розквіту міста. Було відбудовано замок, збудовано ратушу та інші будинки. Крім костелу й синагоги, на території міста і передмість було 6 (у XVIII ст. – 7) руських церков; у 1664 р. згадується вірменська (вірмено-григоріанська) церква, очевидно, дерев'яна. У 1650–1653 рр. руська громада збудувала кам'яну церкву Успіння Богородиці, яка стоїть дотепер.¹³⁰

На початку XVIII ст. євреї становили більшість мешканців міста. У 1788 р. із 33 кам'яниць на ринку 21 належала їм. Наприкінці XVIII та у XIX ст. Підгайці покинула значна частина єврейського населення, яке переселилося до нових торгових центрів. У 2-й пол. XIX ст. життя міста і єврейської громади почало відновлюватися. Чисельність єврейського населення впродовж XIX ст. збільшилася і в 1910 р. становила близько 6 тис. осіб. У перших виборах до міської ради у 1874 р. єврейські представники отримали 18 мандатів із 30. У 1889 р. заступником бургомістра став Ізидор Лілієнфельд. У 1889 році місто відвідав барон Гірш і подарував 50 тис. франків для бідних міста. У місті виникли новітні заклади – єврейська читальня, школи, дитсадки.

Підгайці 1916 рік¹³¹

¹³⁰ <https://shtetlroutes.eu/uk/pdgaits-putvnik/>

¹³¹ <http://nashipidg.blogspot.com/2015/09/etnichnij-sklad-naselennya-pidgajciv.html>

У 1898 р. з палестинофільського руху у місті організувалася перша сіоністська організація «Ціон», що налічувала бл. 150 членів, а серед її керівників був один із багатіїв міста, голова єврейської громади Біньямін Кутнер. У Підгайцях у 1906 р. було засновано відділення організації «Поалей Ціон», а у 1918 р. – «Га-Шомер га-Цаїр».

У 1905 р. рабин Шалом Лілієнфельд (1857–1909), що займав посаду рабина міста у 1887–1909 рр., відкрив Талмуд-Тору, де викладали всі меламенти міста, а зарплату їм платила рада єврейської громади.

Відомим діячем єврейської культури був уродженець Підгайців Міхаель Вайхерт (1890–1967) – режисер єврейського театру на їдиш, театральний критик та історик театру, засновник однієї з перших єврейських театральних шкіл.

Наприкінці 1920-х рр. організував і очолив у Варшаві модерністську трупку «Юнг-театр», що стала одним з перших досвідів «симультанного» театру (тип декораційного оформлення вистави, при якому на сцені встановлювалися одночасно всі декорації, необхідні в п'єсі). Видавав у Варшаві на їдиш модерний експресіоністський журнал «Рінген», навколо якого згуртувалася однойменна всесвітньовідома літературна єврейська поетична модерністська група, що пізніше взяла назву «Халястра» (1921–1925). До «Халястри» (слово, яке перейшло в їдиш із польського, означає «збіговисько», «банда») належали: поети Урі Цві Грінберг (1896–1981), Перец Маркіш (1895–1952), Мейлех Равіч (1893–1976). До них приєдналися також прозаїк Ізраель Єгошуа Зінгер (1893–1944; старший брат Ісаака Башевіса Зінгера, нобелівського лауреата) і поет.

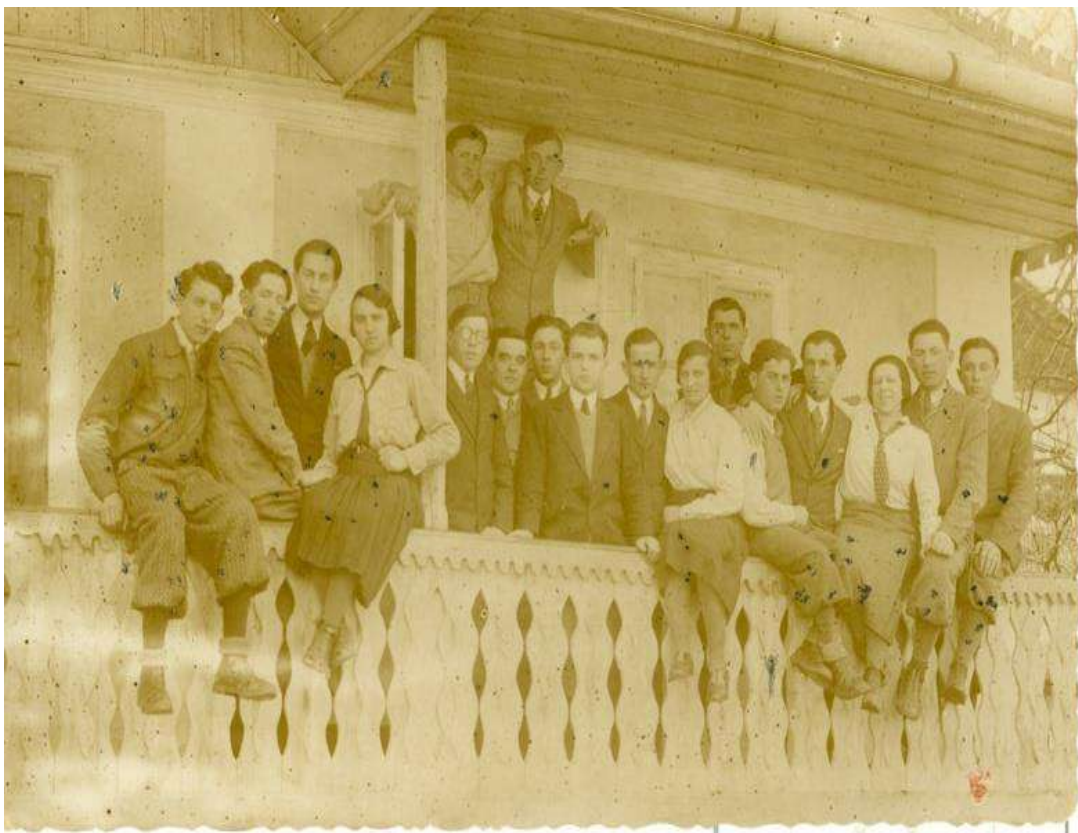

Центр Підгайців з ратушею. 2018 рік.

Останнім рабином міста був рабин Іцхак Менахем Айхенштейн (1879–1943) із династії жидачівських хасидів, котрий у 1909 р., заснував у Підгайцях хасидський двір. Помер навесні 1943 р. в Підгаєцькому гетто. Перед Другою світовою війною єврейська громада міста складала близько 53% від усього населення.

У Підгайцях народився й проживав Барух Мільх, автор спогадів, написаних у 1943 р. в криївці у галицькому містечку Товсте. У них він описав, зокрема, стосунки, що панували в Підгайцях під радянською окупацією.

Доля майже усієї моєї родини стала критичною – їх декласовано. Їхні магазини зачинено, та попри це з них ще довго стягували податки. Самі ж вони крутилися без діла, марно стараючись знайти якусь працю, із плямою у паспорті в рубриці класового походження – купець.¹³²

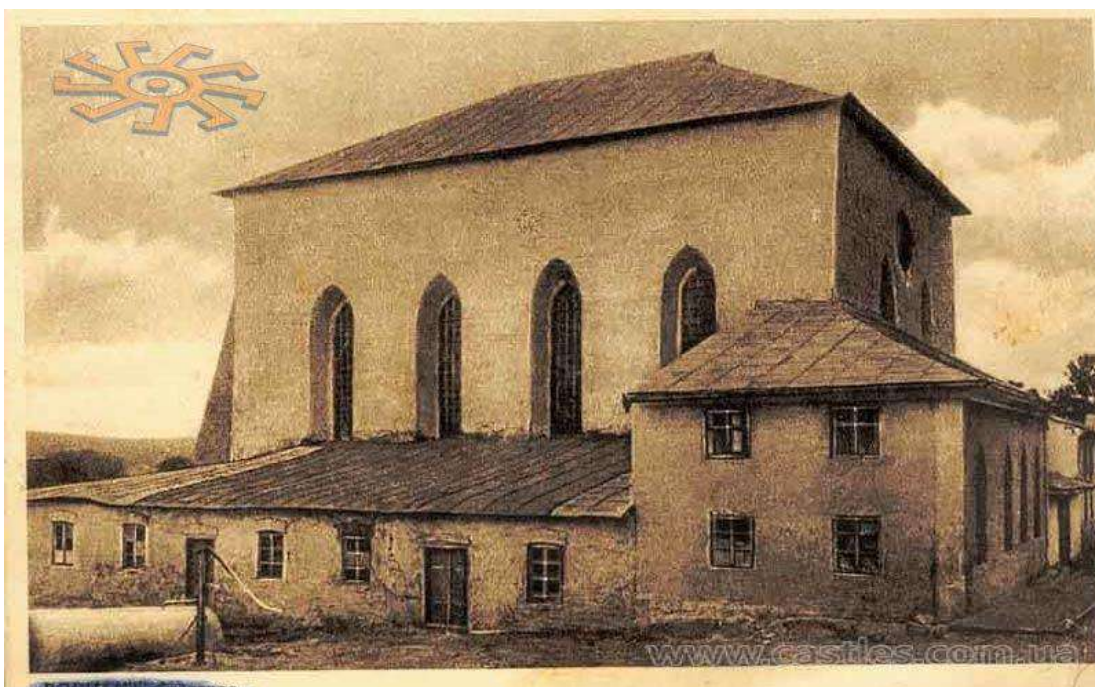
Підгайці, товариство євреїв "Ахва"

Одним із найвідоміших рабинів Підгайців у кін. XVI – поч. XVII ст. був Бен'ямін Аарон Сольнік (1530–1620) – один із найавторитетніших рабинів та творців єврейського права у Речі Посполитій. Його батько, рабі Авраам, був родом із м. Салоніки (звідси і прізвище), нащадок рабі Іцхака Абарбанеля (1437–1508), міністра фінансів іспанського короля Фердинанда, а також єврейського вченого, коментатора Танаха (юдейської Біблії). Бен'ямін Сольнік був учнем Моше Ісерлеса (1520–1572) із Кракова і Соломона Лурії (1510–1573) із Любліна. Короткий час був рабином у Сілезії, потім зайняв

¹³² Мільх Барух. Заповіт // післямова та примітки Анджея Жбіковського. - Варшава, 2001.

пост рабина та голови рабинського суду у Підгайцях. Бен'ямін Аарон Сольнік був членом, а потім і головою Сейму чотирьох земель (Ваад Арба Арацот). Його син Яков успадкував пост рабина та голови релігійного суду в Підгайцях і також був членом Сейму чотирьох земель. Автор книги «Нахалат Яков» (івр. Спадок Якова). Другий його син, Авраам, був рабином у Тернополі, пізніше став ректором єшиви у Бересті. Зять Сольніка Менахем Ман був рабином і ректором єшиви у Відні.

Бен'ямін Аарон Сольнік написав багато книг, серед них і мовою їдиш, зокрема «Міцвот нашім» (про заповіді, обов'язкові для жінок), що була дуже популярною в Європі і в 1616 р. була перекладена італійською мовою, а вже в наш час – англійською та івритом. Знаменитість рабі Бен'яміну Сольніку принесла книга «Масат Бен'ямін» (івр. Ноша Бен'яміна) – збірник запитань і відповідей з єврейського релігійного закону – Галахи. Вперше надрукована у Кракові у 1633, книга одразу стала популярним джерелом знань для тодішніх євреїв.¹³³

Синагога в Підгайцях, 1930 р.¹³⁴

Кіркут у Підгайцях – один із найдавніших та найкраще збережених на території України. Знаходиться за 200 метрів на захід від синагоги. З північного боку збереглися фрагменти давніх входних воріт.

Найстаріша мацева, збережена на підгаєцькому некрополі, походить із 1599 року. Її знайдено та описано під час дослідницької експедиції під керівництвом професора Єврейського університету в Єрусалимі Бориса Хаймовича. На жаль, більша частина написів на ній не вціліла. Завдяки вирізьбленому на верхній частині мацеви зображенні рук можна лише

¹³³ <https://shtetlroutes.eu/uk/pdgaitis-putvnik>

¹³⁴ <https://castles.com.ua/pjew.html>

зрозуміти, що під нею похована особа із роду коенів. Що цікаво, ця єдина збережена на цвинтарі мацева з XVI ст. знаходиться у північно-східній, нижній частині некрополя, поміж значно пізніших (XVIII–XIX ст.) надгробків.

Ближче до входу розташована ділянка зі старими мацевами, де є, зокрема, мацева з 1629 р. та понад 50 мацев із 2-ї пол. XVII століття. Більша частина цвинтаря, на якій колись стояли надгробки з XVIII ст., до наших часів не збереглася. Верхня, північно-східна частина кладовища більш нова – там знаходиться близько тисячі мацев із XIX–XX століть. У тій же частині цвинтаря у 1919 р. встановлено обеліск у пам'ять про євреїв – солдатів армії Австро-Угорщини, які загинули під час Першої світової війни. Окрім того, тут знаходяться братські могили, в яких поховано євреїв, розстріляних у цьому місці під час Голокосту. Кладовище має 150 м у довжину і сумарно на ньому можна знайти понад 1350 збережених мацев. Останнє поховання відбулося в 1952 році.

Підгайці. Будинок Ісака й Естери Памеранців, які померли в 30-х роках минулого століття.

Одним із останніх євреїв-мешканців містечка був Моше Хабер (1897–1989), уся родина якого, в тому числі дружина та п'ятеро дітей, загинула під час Голокосту. Завдяки його зусиллям єврейський цвинтар у Підгайцях не було знищено за радянських часів, коли виникали ідеї збудувати на території некрополя універмаг і дитсадок або провести через нього дорогу.

У вересні 1939 р. місто Підгайці опинилося під владою СРСР. 11 травня 1941 р. відбулася т.зв. «Кривава неділя» – органи НКВС вчинили масовий розстріл допризовної молоді.

4 липня 1941 р. Підгайці окупував Вермахт. Німці створили юденрат і влаштували гетто, де було розміщено понад 5 тис. євреїв. Перша акція по знищенню євреїв пройшла 21 вересня 1942 р. у свято Йом-Кіпур. Тоді близько тисячі євреїв було вивезено до табору смерті в Белжеці. Наступна депортація відбулася 31 жовтня 1942 р. – вивезено близько 1,2 тис. осіб. Від грудня 1942 р. у Підгайцях в гетто перебувало близько 2 тис. євреїв. У 1942 р. група зі 100 осіб під

керівництвом Ізраеля Зільбера організувала втечу з гетто.

За час діяльності гетто гестапо, жандармерія та поліція провела три масові розстріли євреїв – влітку 1942 р., 1 жовтня 1942 р. та 6 червня 1943 року. Під час останньої акції німецька окупаційна влада частину в'язнів відправила до Белжеця, іншу частину – до табору примусової праці в Тернополі.

Гетто ліквідовано у червні 1943 року. На єврейському цвинтарі в Підгайцях у 1942–1943 рр. загинуло близько 300 євреїв. Протягом війни близько 70% будівель постраждали від бомбардувань. Після визволення Підгайців у липні 1944 р. до міста повернулося близько 50 євреїв, проте більшість із них згодом виїхала.¹³⁵

¹³⁵ <https://shtetlroutes.eu/uk/pdgait-putvnik/>

אהרן בן-אמין סולניק
 מלך המלכות ה'תק"ע"א - ה'תק"כ"ב

Оалей Цадикім

Тут похований
 Великий Гаон - Велика Людина
 знаменитий вчений і найвидатніший лідер
 всього Єврейського світу того часу
 головний равин Підгайців (1580-1620)

ААРОН БЕНЬЯМІН СОЛЬНИК
син Авраама

помер 21.08.1620

Нехай його душа спочиває
серед благословенних!

Автор знаменитої книги респонсів
 "Маса Беньямін" -
 "Ноша Веняміна"

Єврейський цвинтар в Підгайцях. Фото автора.

Підволочиськ¹³⁶

Через цю місцевість здавна проходив торговий шлях (згодом — Кучманський шлях), що перетинав р. Збруч; тут на обох берегах виникло два поселення з однаковою назвою — Волочиська (pol. Wołoczyska). Перша писемна згадка про одне з них, розташованого на правому березі річки, — в акті від 9 липня 1463 р. про поділ «Отчини своєї», коли воно перейшло до князя В. Збараського.

Найпоширеніша думка, що назва містечка походить від слова «волочити», через річку Збруч «волочили» (переправляли) вантажі на протилежний берег; інша версія — від слова «волока», що пов'язане з одиницею земельної міри, яка мала 30 моргів (бл. 17 га); також вважають, що давньоукраїнське слово «волочище» означає низинне заболочене місце. Від 2-ї половини XV до кінця XVII ст. містечко зазнало набігів татарських орд.

Від травня 1518 року Підволочиськ належав Костянтину Острозькому, 1583 р. — князеві В. Збараському, 1631 р. — власники — князі Вишневецькі, після 1744 р. — шляхтичі Мошинські. 1667 р. за сепаратним Андрусівським перемир'ям Підволочиськ залишився у Речі Посполитій. З того часу в Підволочиську збільшується кількість єврейського населення. У той час містечко було пунктом для подорожі закордон, наприклад, до США, країн Європи. Багато людей залишилося у Підволочиську на постійне проживання.

У середині 18 ст. поселення на правому березі річки Збруч назвали Підволочиськом, на лівому березі — Волочиськом. У 1772 році внаслідок першого поділу Речі Посполитої Підволочиськ відійшов до монархії Габсбургів. 1775 року Підволочиськ отримав привілей на святку Трійцю влаштовувати ярмарок тривалістю 6 днів. 1786 р. прокладено шосейну дорогу між Тернополем і Підволочиськом.

¹³⁶ Т. С. Водотика, Д. Я. Вортман. Підволочиськ // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К.: Наукова думка, 2011. — Т.8: Па — Прик. — С. 229. — 520 с. : іл. — ISBN 978-966-00-1142-7.; П. Гуцал, Ю. Мокрій, В. Уніят. Підволочиськ // Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. — Тернопіль : Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2008. — Т. 3 : П — Я. — 708 с. — ISBN 978-966-528-279-2. — С. 72—74.; Paulus Adlesgruber, L. Cohen, B. Kuzmany, *Getrennt und Doch Verbunden: Grenzstädte Zwischen Österreich und Russland 1772—1918*, Böhlau-Verlag, Відень 2011.; Podwołoczyska // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1887. — Т. VIII. — S. 480. (пол.).— S. 480—483. (пол.); <http://pidvolochysk.info/about/history/lyholittja-1939-1956/1941-1944.html>

Наприкінці 18 ст. містечко під назвою Унтерволочиськ австрійська адміністрація записала до Староміщинської волості Тернопільського округу. У 1810 році Підволочиськ захопили російські окупанти, місто – у складі Тернопільського краю. Окупантів вигнали у 1815 році, місто знову – складі Австрійської імперії. У 1857 році йому надали статус містечка у Скалатському повіті.

1869-1881рр. споруджена залізниця Львів-Тернопіль-Підволочиськ. Тоді у містечку працювали 2 фабрики, 2 цегельні, пекарня, відбувалося 2 річних ярмарки.

Єврейська міліція в м. Підволочиську з комендантом міста пор. Ліщинським¹³⁷

Єврейська громада Підволочиська стрімко розвивалася. Бургомістрами в містечку з кінця 50-их років XIX ст. до 1913 року обиралися саме євреї. У 1914 р. збудували та освятили місцеву синагогу (тепер на цьому місці знаходиться консервний завод). Оскільки, містечко було прикордонним, то на залізниці йшла перевалка вантажів з Російської імперії в Європу. Різниця в цінах приносила шалені прибутки гуртовим перекупникам. Одним із найбагатших був Ердгейм, засновник торгової компанії "Апутіка Варехоусес" та "Апутіка Банк". Ердгейм спонсорнув будівництво найбільшої синагоги у містечку.

Від серпня 1914 р. до лютого 1918 р. Підволочиськ окупувала російська армія, від листопада 1918 р. до липня 1919 р. належало до ЗУНР. 20-21 листопада 1920 р. у Підволочиськ перейшла з Великої України більша частина Армії УНР, яку інтернували поляки.

¹³⁷ Журнал "Літопис Червоної Калини" Ч. 10 від жовтня 1937 року.

Будівля колишньої синагоги

Протягом 1920—1939 рр. містечко належало до Польщі. Діяли «Просвіта», «Сокіл», «Луг», «Сільський господар», «Союз українок», «Рідна школа» та інші товариства, кооперативи. Євреї мали дві футбольні команди – «Маккабі I» та «Маккабі II».

17 вересня 1939 року територію зайняла Червона армія.

Від 5 липня 1941 р. до 21 березня 1944 р. Підволочиськ — під німецькою окупацією.

Німці увійшли до Підволочиська вранці 5 липня 1941 року. Спочатку тут діяла воєнна адміністрація. Але вже у вересні ситуація змінилася. Підволочиськ відійшов до генерал – губернаторства (district Galicien). Бургомістром було обрано Андрія Жуковського, знаного адвоката, громадського та політичного діяча, згодом він вів справи УДК В. Кубійовича у Тернополі. Його місце з 1943 року зайняв Ярослав Грегоращук, його юдеї трактують толерантним.

Жуковський назначив голову юденрату, адвоката Шулера, якого добре знав ще з старих часів, а секретарем, також адвоката Флешнера. При юденраті було створено єврейську поліцію „ Ogdenuugs - Dinst". Керував нею єврей Брунштайн. Юденрат та поліція мали координувати свої дії з німецькими властями - особливо капітанами Кісселем та Міллером з військової команди, також з Хула, Руском, Ландом, Ландбергом, Геллером з військової поліції, гешабтфюрером Стенбергом, медиком Бруком, шуцполіцаєм Вагнером, та головою Тернопільського гестапо штурмбанфюрером Германом Міллером. Ці люди символізували весь жах терору для місцевих євреїв. Юденрат мав підібрати людей для ремонту мосту через Збруч, так, як німці хотіли якнайшвидше відновити залізничне сполучення на схід.

Бургомістр Підволочиська Я. Грегоращук
(перший ліворуч, світлина 70 – х років)

Стосовно євреїв, то на початку не всі були переміщені до гетто. Дехто продовжував мешкати по своїх домівках, дехто переховувався. Гетто було частиною табору „Kamenki abcd”, і мало індекс D. Тут розмістили тих, хто по різних причинах не надавався до важкої фізичної праці, але міг використовуватися для пошиття та ремонту одягу і взуття. Серед цих людей лише невелика частка була з Підволочиськ, інші прибули зі Скалата, Збаража, Підгайців та інших міст і сіл. Всього нараховувалося поза 1 тис чоловік, але склад постійно мінявся, одні вмирали, інших розстрілювали, декого переводили у інші місця, а на їх місце прибували інші.

Стосовно євреїв, то на початку не всі були переміщені до гетто. Дехто продовжував мешкати по своїх домівках, дехто переховувався. Гетто було частиною табору „Kamenki abcd”, і мало індекс D. Тут розмістили тих, хто по різних причинах не надавався до важкої фізичної праці, але міг використовуватися для пошиття та ремонту одягу і взуття. Серед цих людей лише невелика частка була з Підволочиськ, інші прибули зі Скалата, Збаража, Підгайців та інших міст і сіл. Всього нараховувалося поза 1 тис чоловік, але склад постійно мінявся, одні вмирали, інших розстрілювали, декого переводили у інші місця, а на їх місце прибували інші.

Сам табір був за 500 м від села Кам’янки. Там були зведені бараки і євреї були розподілені до трьох табірних загонів, відповідно ABC, котрі мали спеціалізацію – спочатку перешити колію на Тернопіль, відтак її постійно вдосконалювати та ремонтувати. Інші працювали у кар’єрі – добували та дробили камінь, третій загін використовувався на ремонті автодороги.

До зовнішньої охорони залучали і українських поліцаїв, котрими керував Король, кажуть походив з Чорткова. Внутрішня охорона була з

єврейської поліції. Керував табором єврей Сруль Розенблат, що мав коханку Гальперін, яка заправляла всім у Підволочиському гетто. Люди працювали на дорозі, робили мурованку на Тернопіль, видобували камінь в кар'єрі, ремонтували колію на дільниці Підволочиськ – Максимівна та знаходилися в гетто по вул. Давида, нині Грушевського (Kamenki D) у містечку, де шили і ремонтували одяг та взуття. Норма хліба – 100 гр, пісна бурда – зупа з буряка і кава, що представляла з себе незрозуміле пійло. Найменша провина 50 нагаїв, або розстріл.

Юденрат – їх управа сам складав списки на табір (можна було на якийсь час відкупитися) та обкладав податком – золото, діаманти, хутро. Керував тим органом адвокат – єврей Шулер, якого потім разом з дружиною і доньками німці розстріляли на Замчиську. Ця гора у єврейських згадках фігурує як Пайтель – напроти жила така родина. Доставляли контингент самі ж єврейські поліцаї – Лодек Лорвер, Іцхак Яричовер, Соломон Берлін та інші. Лодек не брав собі особливо до голови, що його маму застрілили в Тернополі. Крім місцевих, сюди привозили і євреїв з Станіслава, Підгайців, Бучача. Підволочиських євреїв частково перевели до Збаража і Скалата. „Остаточне вирішення єврейської проблеми” у Підволочиську проходило постійно, з першого дня окупації.

Стосовно так званого остаточного вирішення єврейського питання у Підволочиську, а саме, ліквідація гетто, так званого табору Кам'янки D, то воно відбулося 29 червня 1943 року на горі, що znana, як Замчисько.

В 60 роки жертв голокосту – викопали і перезаховали у кутку християнського цвинтаря. На тому ж місці спорудили ресторан „Вітерець”, пізніше перейменований в „Збруч”. В нас це місце часом називають Сінай, або Жидівська гора. У 2003 році вихідцем з Підволочиська, відомим московським продюсером Аліком Дотсманом на місці перезаховання збудований меморіал.

**На горі Замчисько, тут відбувся
Голокост 29 червня 1943 року.**

На початку 60 – х років відбулось перезахоронення рештки близько 600 євреїв з Замчиська (гора Пайтель) на кут християнського кладовища.

Почаїв¹³⁸

Почаїв вперше згадується 1450 року в дарчій грамоті великого князя Литовського, в якій він подарував Почаїв Василю Стрільцю, а перша згадка про Старий Тараж — 1463 рік. В письмових джерелах село Комарин вперше писемно згадується — 1545, як власність князя Дмитра Вишневецького. Історія Почаєва, як і навколишніх сіл з давніх часів нерозривно пов'язана з історією існуючого тут монастиря. Як твердять окремі дослідники, перші ченці поселилися в печерах на горі Почаївській ще в IX ст.. Це були учні Кирила і Мефодія. За іншими версіями монастир виник в 1240 році, коли в Почаїв прийшли, рятуючись від монголо-татарської навали, ченці з Києва. В печерах на горі вони заснували скитецький монастир. За переказом, на честь річки Почайни, (в місці, де вона впадає в Дніпро була хрещена Русь) ченці назвали поселення Почаєвом.

¹³⁸<https://rujen.ru/index.php>; <http://gromada-i-misto.org/wp-content/uploads/2007/03/Pasport-Pochayv-.pdf>

Панорама Почасва

Пов'язують назву міста також і з трансформованим виразом «Поча Діва» творити чудеса. Цей вислів з'явився після 1261 року, коли на горі Почаївській у вогненному стовпі з'явилась Мати Божа, залишивши на камені відбиток стопи, з якого потекла цілюща вода. Це місце стало серцем монастиря, центром його забудови.

Місто Почаїв, починаючи з Люблінської унії 1569 року в складі Кременецького повіту відійшло до Польщі і перебувало у власності поміщиків Гойських. В 1602 році за заповітом Гойської, Почаїв переходить до поміщиків Фірлеїв, які в 1662 році права власності на місто передані родові Тарнавських. Завдяки діяльності монастиря містечко стає помітним ремісничо-торгівельним та культурно-освітнім центром Волині. Відзначимо - офіційною датою заснування монастиря вважається 14 листопада 1597 року. Саме тоді місцева поміщиця Ганна Гойська підписала «Дарчу грамоту» за якою юридично було засновано чоловічий монастир православного віросповідання. На кошти місцевих поміщиків з с. Бережці Федора та Єви Домашевських в 1649 році побудовано перший Троїцький Собор. Першим ігуменом монастиря став легендарна особистість Іов Залізо (Іов Почаївський), який перетворив монастир із скитецького на спільножитний. Другий етап в історії розвитку міста Почасва та навколишніх сіл, пов'язаний з прийняттям монастирем унії 1721 – 1831 рр.. В цей час як монастир, так і громада, набули значного економічного розвитку: у 1730 році при монастирі була відновлена робота друкарні, де видавалась значна кількість книг українською, польською та латинською мовами.

У 1778 році Почаїв отримав Магдебурзьке право та статус містечка з власним гербом - зображенням Матері Божої на синьо-жовтому тлі (який нині становить основу сучасного герба міста).

У 1831 році Синод Руської православної церкви повернув монастир у православ'я, що вплинуло на розвиток громади Почаєва. В 1833 році обитель отримала нагородне звання «Лавра» - найвищий титул чоловічого монастиря, що надавався за виняткові заслуги у поширенні та збереженні православ'я. Місто Почаїв в першій половині ХІХ ст. стало значним торговельним центром. В містечку нараховувалось 346 дворів, з населенням 1228 осіб. Тут періодично відбувались ярмарки, на які для закупівлі сільськогосподарської продукції приїжджали купці навіть із центральних губерній Росії та Австрії. У 1861 році Почаїв став центром волості. В лаврі працювали невеликі підприємства – вапельня, свічковий завод, цегельня.

В 1919 -- 1920 рр. містечко по кілька разів було під владою більшовиків та поляків. З 8 вересня 1920 року на 19 років Почаїв потрапляє під владу Польщі. На 1931 рік тут проживало 2249 чоловік, частина з яких працювала в кустарних майстернях з виготовлення церковного інвентаря лаврських промислах, кількох підприємствах з переробки сільськогосподарської продукції. Основними заняттями залишались землеробство і торгівля. В містечку працювало 257 дрібних крамничок. В цей час лікарня, де працювали фельдшер та лікар, була розширена до 25 ліжок. На зміну церковно-приходській було відкрито 2 семирічних школи: приватна, яка через 2 роки стала гмінною (навчались діти польської і єврейської національностей) і державна семикласна загальна школа, яка стала епіцентром національного життя української частини населення. На загал у школах навчалось 200 учнів. В період польської влади Почаєва (1920 – 1939 рр.) вперше в його історії почала діяти гміна - орган місцевого самоврядування. На цей час в самому місті проживало: одна третина – українців, 30 сімей росіян, невелика кількість поляків (владні структури, інтелігенція), дві третини населення становили євреї. Населення сіл та хуторів навколо Почаєва, яке в більшості було задіяне в економічне життя громади було українське .

У 1768 році у Почаєві проживало близько 100 євреїв, 1847 р. – 401, 1870 р. – 433 (46,9%), 1897 р. – 1377 (71,7%), 1921 р. – 1083 (46,7%), 1931 р. – близько 1300 євреїв. Одним із видів діяльності євреїв було забезпечення ченців та паломників Почаївської лаври. У Почаєві була створена хевра кадиша, що займалася поверненням в іудаїзм євреїв, які прийняли християнство. Хевра кадиша допомагала таким євреям нелегально перебратися до Австро-Угорщини.

У 1861 році євреям належало 15 крамниць. У 1873 р. в Почаєві діяло 2 синагоги. У 2-й половині 19 ст. рабином був Хаїм Ройник, з 1897 р. його син Яків-Йосеф (1862-1910 рр.). У 1889 р. працювала єврейська лікарня. У 1911 р. у власності євреїв було 42 з 45 магазинів. У 1914 євреям належав єдиний склад аптечних товарів, всі 3 лісові склади, 22 бакалійні, 13 мануфактурних магазинів і всі 3 магазини залізоскоб'яних товарів. У кінці 1910-х рр. була відкрита ешива, у 2-й половині 1920-х рр. – школа мережі "Тарбут". У 1920 – 30-х роках діяли відділення різних єврейських партій та організацій.

30 червня 1941 Почаїв окупували частини вермахту. У липні 1941 року був створений юденрат, у січні 1942 р. – гетто. У вересні 1942 року при ліквідації гетто було розстріляно 794 євреї. Частину євреїв залишили для виконання дорожніх робіт. Євреїв, що сховалися, виловлювали і розстрілювали на цвинтарі; всього на цвинтарі було розстріляно близько 500 євреїв. Розстріл євреїв відбувався в чотирьох місцях: с. Затишшя – гора Біла, на центральному кладовищі міста, поблизу Скита і поблизу хутора Шалівка – нині це Почаїв.

Після визволення в березні 1944 в Почаїв повернулося близько 40 євреїв. У Почаєві існує занедбаний єврейський цвинтар.

Скалат¹³⁹

Перше документальне свідоцтво про Скалат датується 1512 роком, коли він був частиною Теревовлянського повіту Галицької землі Руського воєводства. В 1600 власники Скалата магнати Сенявські заснували нове місто, назвавши його спочатку Дембно. Цього ж року Скалат отримав Магдебурзьке право, невдовзі будується кам'яний замок. У 1766 р. магдебурзьке право міста було підтверджено грамотою короля Станіслава-Августа Понятовського.

Стара листівка із зображенням замку¹⁴⁰

¹³⁹Korona polska przy złotej wolności starożytnemi rycerstwa polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego klejnotami ozdobiona, t. 4 [Lwów] : w Drukarni Collegium Lwowskiego Societatis Jesu, 1743; http://myshtetl.org/synagogues/syn_galicia5a.html; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich › Tom X › strona 644

¹⁴⁰ <https://uk.wikipedia.org/wiki>

У 1765 р. у Скалаті було 686 євреїв. Наприкінці 19 століття Скалат став повітовим центром. У 1870 р. із 4952 жителів міста 2553 були євреї.

Згідно з "Географією Галичини" Корпетніцкі, в 1786 році Скалат був власністю сім'ї Терлів з Чеханівців. Незабаром місто стало власністю князів Понятовських, і в 1869 р. вони продали Скалат поміщику єврею Зіскінду Розенстоку.

За даними Інституту польської єврейської історії, 1941 р. у Скалаті проживало 4600 євреїв. У 1942 р. нацистами в Скалат були зігнані євреї з навколишніх сіл та містечок, довівши чисельність єврейського населення до 8500. Нацистська влада закрила всіх місцевих євреїв у гетто. Почалися постачання до табору смерті Белжець - перша наприкінці серпня 1942, наступні: 21 жовтня 1942 - 3000 осіб, 9 листопада 1942 - до 1100 осіб.

7 квітня 1943 р. нацисти знищили 700 жителів гетто, 9 червня - 600, до 30 червня - 200 інших ув'язнених, що залишалися в трудовому таборі.

За деякими даними, пережило окупацію близько 160 євреїв Скалата. Сьогодні євреї тут не мешкають.

Синагога побудована наприкінці 19 ст. 2013р.¹⁴¹

Меморіал, присвячений містянам-жертвам Голокосту (Холон, Ізраїль)

¹⁴¹Будівля Т-подібна в плані, таке планування є унікальним для синагоги. За радянських часів у будівлі знаходилася електрична підстанція, потім – виробничі приміщення та магазин. Розташована на вул. Чубинського.

Скала-Подільський¹⁴²

Вперше письмово містечко згадується як Скала над Збручем у 1210 році (ця назва зберігалася до 1939 року).

У XIV місто увійшло до складу Великого князівства Литовського, у складі якого і стало частиною Речі Посполитої. У 1360-1370 роках тут будується замок. Згадується в літописному «Списку російських міст далеких та ближніх». 1443 року Скала отримала магдебурзьке право.

З 1518 був центром Скальського староства, в тому ж році місто отримало право проводити щорічні ярмарки. З кінця XVIII до початку XX століття - у складі Австрійської імперії.

З 1920 року до серпня 1939 року місто входило до складу Тарнопільського воєводства Польщі, після чого увійшло до складу УРСР. У 1940 - січні 1959 р. Скала-Подільська була районним центром.

У 1765 р. у Скалі-Подільській проживало 362 євреї, у 1880 р. 3 449 євреїв з 6 154 мешканців всього, в 1890 р. 3 228 з 6 163, в 1900 р. 2 494 з 5 638, 1921 р. 1 555 з 4 017, у 1931 р. – 1 460 євреїв.

Перші свідчення про євреїв у Скалі відносяться до 1570 року. За даними перепису, у місті було 10 єврейських сімей.

У 18-му столітті євреї займалися орендою, торгівлею та ремеслами. Місто було розташоване на кордоні з Росією, і багато євреїв займалися контрабандою. Сім'я графів Голуховських тісно співпрацювала з місцевими євреями – віддавала їм у найм свої підприємства (пивоварню, млин, спиртзавод), наймали євреїв як посередників і торгових агентів. Євреям належали два заводи з виробництва ефірних олій. Двоє єврейських торговців імпортували намисто з Італії та передавали їх до Росії контрабандними шляхами.

На околицях міста деякі єврейські сім'ї займалися сільським господарством. Дві з них навіть придбали маєтки до середини 19 століття. Євреї були зайняті у всіх ремеслах – кравці, шевці, пекарі, м'ясники, склярі, бляхарі, теслярі, слюсарі та ковалі.

У 1903-1906 рр. у Скалі було створено комітет з надання допомоги біженцям із Росії, надавав їм тимчасове місце проживання і допомагав емігрувати у країни.

У 18-му столітті був у Скалі була незалежна громада зі своїми власними інститутами та рабином. У місті була синагога та близько десяти хасидських молитовних будинків.

Аж до Першої світової війни, євреї Скали мали представництво у міській раді, яке іноді досягало половини від загальної кількості місць, а також для євреїв було зарезервовано посаду заступника мера.

¹⁴² Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego, Władysława Walewskiego, 1880-1914, T. S. 642.; <https://polona.pl/item/codex-epistolaris-vitoldi-magni-ducis-lithuaniae-1376-1430,NzIzMzkw/80/#info>; http://myshtetl.org/synagogues/syn_galicia5a.html; http://myshtetl.org/synagogues/syn_galicia5a.html.

Єврейський цвинтар

До кінця 19 століття були організовані перші сіоністські групи. В 1908 була заснована школа "Саффа Брура" з викладанням на івриті, при ній діяла бібліотека. У 1911 р. засновано жіночу організацію "Рахель", що організувала драм. гурток.

Панорама Скали-над-Збручем. Часи Першої світової війни.

Після Першої світової СРСР поступово обмежив пропуск товарів через кордон, а за кілька років закритий його взагалі. Контрабанда стала надзвичайно небезпечним заняттям. Польська влада також обмежила рух

через кордон і порушники (переважно контрабандисти) засуджувалися до тривалого позбавлення волі. Ряд єврейських купців продовжував займатися оптовим продажем яєць, зернових та бобових культур. Тим не менш, середній клас сильно постраждав від конкуренції, що різко зросла, з боку польських та українських кооперативів. У місті жили представники єврейської інтелігенції: 2 лікарі, 2 стоматологи, кілька вчителів та кілька безробітних випускників університету (філософії та права), ряд службовців (бухгалтери, клерки тощо). Крім того, значна кількість євреїв працювала в релігійних інститутах – рабини, моелі, шойхети, сойфери Перевезення товарів та людей до залізничного вокзалу та до міст Чортків та Борщів, як і раніше, було типовим єврейським заняттям.

У 1930-х роках. становище євреїв погіршилося через зростаючі антиєврейські настрої. Ситуація посилилася ще більше після пожеж, що спалахнули в місті: одна в 1924 році, яка зруйнувала п'ять будинків і залишила вісім сімей без даху над головою; інший в 1934 році залишилося без житла 14 сімей, в основному бідняків. Створений у 1927 році Кредитний фонд надав їм та іншим нужденним у 1933-1934 роках. 87 кредитів на суму 6,574 злотих.

Синагога “Beth Am” (“Дім народу” – іврит) зведена на початку ХХ. У повоєнні часи її перебудували на багатоквартирний житловий будинок.

У 1921 році сіоністами було збудовано Общинний будинок. У ньому розміщувалася єврейська школа, молодіжні організації, драмгурток та бібліотека, дитячий садок. У 1931 році Хевра Кадіша побудувала будинок для людей похилого віку.

Сіоністи становили більшість у Раді кагалу. У міській раді у 1927 році євреї отримали 24 місця, поляки та українці – по 12. У 1934 році провели вибори за новими правилами; було обрано 7 поляків, 5 євреїв та 4 українців.

Угорська армія зайняла Скелю 14 липня 1941 р. Угорці використовували євреїв для примусових робіт, в основному на будівництві мосту через Збруч, зруйнований Червоною армією під час відступу.

На початку серпня 1941 року влада у Скалі перейшла до німців. Було створено Юденрат та єврейська поліція. Євреїв зі Скелі направляли до трудових таборів, розташованих у селах Ступки та Великі Борки. Наприкінці березня 1942 року в Скалу зігнали євреїв з навколишніх сіл – Лосяч, Бурдяківці, Гушин, Турильче, Волківці, Гермаківка та ін.

У Скалі-Подільській не було гетто, але єврейські будинки були позначені знаками зірки Давида. Євреям заборонялося заходити до неєврейських районів.

25 вересня 1942 року близько 700 євреїв було відправлено до Янівського табору у Львові. Понад 30 людей було вбито на місці.

22 жовтня 1942 року всі євреї зі Скали були відправлені до Борцова, де їх розстріляли. Лише кілька десятків євреїв залишились у Скалі. Вони були залучені до роботи в садибі Голухівських та на фермі. 6 березня 1943 року німці відправили частину з них до Борцова. Серед них були останні члени юденрата. Восени 1943 року німецька поліція оточила маєток Голухівських та вбила всіх єврейських робітників. Євреїв з ферми було відправлено в Янівський табір 19 жовтня 1943 року.

Після звільнення до містечка повернулося близько 150 євреїв, але незабаром усі вони виїхали до Польщі, а потім до Ізраїлю та інших країн.

Струсів¹⁴³

Струсів — село (колишнє містечко) Микулинецької селищної громади Тернопільського району Тернопільської області. Адміністративний центр колишньої Струсівської сільської ради. Населення – 1465 осіб (2007). Розташоване над річкою Серет на західному Поділлі.

Перша писемна згадка – 1434 р. Як Підбогородиче (Підбугородичин, Підгородиче, Підгородище). Згадується у тогочасних документах як власність Яна з Ориніна (званий також Януш, брат подільського воєводи

¹⁴³Boniecki A. Herbarz polski: wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. — Warszawa, 1907.— Cz. 1. — Т. 10. — S. 43. (пол.); Дем'янова І, о. Сивак І. Цегельський Теодор Томович //Тернопільський енциклопедичний словник:у 4 т./ редкол.:Г.Яворський та ін. — Тернопіль: Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2008. — Т. 3: П — Я. — С. 569. — ISBN 978-966-528-279-2.; Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 21 lipca 1934 r. o podziale powiatu trembowelskiego w województwie tarnopolskiem na gminy wiejskie.//<https://web.archive.org/web/20140309091257/http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19340680635>;http://myshtetl.org/synagogues/syn_galicia5a.html;<https://uk.wikipedia.org>

Грицька Кердейовича). В 1494 р. Підгородище належало синові Яна з Ориніна Кердея – теребовлянському старості Станіславу Кердею. Від початку XVI ст. місто отримало назву від прізвища нових власників – Струсів. У цей період над урочищем Чортова Дебра побудовано замок. Напевно, тоді ж місто отримало свою символіку – герб Корчак (родовий герб Струсів). 1610 р. власник містечка Миколай Струсь отримав королівський привілей на дві ярмарки на рік і щовівторка – торги.

Панорама Стусова

1718 р. ремісники Стусова об'єдналися в цехи. У 1747 р. затверджено статут цеху столярів, римарів, колодіїв, бондарів, слюсарів, ковалів, котлярів, гончарів.

1880 р. в містечку проживало 2683 осіб і було 366 господарств.

1900 р. у Стусові працювали дві приватні лікарі, три акушерки, функціонувала аптека. 1904 року парох містечка (УГКЦ, з кінця 1890-х) о. Цегельський Теодор заснував тут найбільшу в краї кредитово-щадничу кооперативу «Власна поміч», де книговодом, зокрема, працював його син Роман.

1 серпня 1934 року було утворено сільську гміну Струсів, до якої увійшли давніші навколишні гміни. До 1939 р. діяли українські товариства «Просвіта», «Луг», «Січ», «Союз українок», «Сільський господар», «Братство тверезости», кооператива.

Єврейська громада була у Стусові з 18-го століття. У 1939 році єврейське населення становило 579 осіб.

Населення села зазнало значних втрат під час Другої світової війни, в основному через активні в цьому районі українських повстанців. 29 серпня 1942 року німецькі війська розстріляли 20 жителів Стусова. Згодом, 5 вересня того ж року ще 30.

В листопаді 1942 року зі Струсова було перевезено до Теробовлі єврейське населення (1900 р. кількість євреїв у містечку становила більше 700 осіб). Частина з них було вивезено до табору у місті Белжець, а інших залишили у новоствореному Теробовлянському гетто. У квітні-червні 1943 року гетто було ліквідовано.

Синагога. Пам'ятка архітектури місцевого значення (XIX ст.).

Товсте¹⁴⁴

Від середини XIX ст. до початку XX ст. Товсте вважалося єврейським містом. В архівних документах місцевого краєзнавчого музею знаходиться детальний опис єврейської синагоги, зроблений місцевим істориком Ярославом Павликом. «Була побудована на початку 20 століття з каменю. У маленькій кімнаті молилися ремісники. Вдень був Хедер, де вчилися діти. Ліворуч був вхід до великої зали, посеред якої стояла кафедра, завішана лампами, в східній частині був Святий Ковчег. На другому поверсі молилися

¹⁴⁴ Як над Товстим згасла зірка Давида. Спогади очевидців: Мільх Барух. Я бачив пекло; Глік Берл. Кров не просихала/ пер. з польс., супровідні статті, примітки Данила Онищука. – Чернівці: Друк Арт, 2019. -96с; Мільх Барух. Заповіт // післямова та примітки Анджая Жбіковського. - Варшава, 2001; Реквієм для Антона Навольського // Бердиховська, Б. Україна: люди і книжки. – К.: К.І.С., 2009. – С.10 – 39; Богуміла Бердиховська Україна: люди і книжки / Пер. з пол. - К.: «К.І.С.», 2009. – С. 25-29. – 232 с.

жінки. Стіни синагоги були завішані картинами: сцени з Тори. Вікна були прикрашені вітражами».¹⁴⁵

Базарна площа в Товстому, початок ХХ ст.

Етнічний склад населення станом на 1938 рік становив: українців – 1842 чол., поляків – 1423 чол., євреїв – 2748 чол.¹⁴⁶, тому єврейська громада відігравала значну роль у житті селища. Вони вели активну економічну діяльність, займаючись ремеслами, торгівлею, орендою землі.

У 1734 р. у Товстому оселився засновник хасидизму Ізраель бен Елізер. Вважається, що саме тут він отримав своє друге ім'я Баал Шем Тов (Бешт) і став відомий як цадик і цілитель. В хасидизмі це називають “об'явлення Бешта”. Тобто момент, коли він відкрив світу своє справжнє обличчя великого цадика.

Реліквій чи пам'яток, пов'язаних з фундатором однієї з найпотужніших течій в сучасному юдаїзмі в Товстому, на сьогодні не збереглося. Синагогу, де молився Баал Шем Тов, знищили нацисти за Другої світової війни. Будинок, де жив Бешт, теж не зберігся. Лише на старому єврейському цвинтарі можна побачити могилу його матері Сарі.

¹⁴⁵ Павлик, Ярослав Історія Товстого. (Українською та англійською). Чортків – Чернівці. – 2006. – с. 40.

¹⁴⁶ Н. Мизак. Золоті литаври, — 2-е вид. — Чернівці. — 2002. С. 23. — 420 с.

Могила Сари матері Беша. *Фото Дмитра Полуховича*

Крапку в історії єврейської громади Тлустого поставила німецька окупація. Нацисти створили в містечку гетто, куди крім місцевих зігнали євреїв з сусідніх Заліщків, Городенки, Ягільниці, Чорткова тощо. 27 травня та 6 червня 1943 р. у наслідок двох масових страт все населення гетто було знищене. Враховуючи страти попередніх років, в містечку на загал закатували майже 5 тис. людей.

Старий єврейський цвинтар. *Фото Дмитра Полуховича*

Голокост пережили трохи більш двох сотень тлустянських євреїв. Більшість з них врятувалася завдяки чиновнику німецької окупаційної адміністрації Паулю Фрідріху, який керував кількома великими сільськогосподарськими маєтками довкола Тлустого. Паулю Фрідріху вдалося зберегти життя майже усіх в'язнів гетто, відряджених на роботу у його господарства. Коли надійшов наказ повернути до гетто єврейських робітників, він, добре розуміючи що їх чекає гарантована смерть, придумав

купу об'єктивних причин, аби не виконати злочинне розпорядження. Чимало євреїв врятували місцеві мешканці — українці та поляки. Частина євреїв утекла в з гетто та приєдналися до загонів УПА.

Голокост у містечку Товсте

Опрацювавши джерельну базу, можна виділити три основні великі «акції зачистки» у Товстому: перша - 27 серпня 1942р., за якої відбувалися масові вбивства, депортації євреїв до табору смерті у Белжець та інших таборів примусової праці; друга - 5 жовтня 1942р., коли мала місце велика акція в Товстому та навколишніх селах; третя - 27 травня 1943р., яка остаточно вирішила єврейське питання на території Товстого.

Перша велика «акція зачистки» євреїв у Товстому мала на меті депортувати велику групу євреїв до табору смерті Белжець, де усі вони підлягали вбивству у газових камерах. 27 серпня німці наказали службі порядку Юденрату взяти участь у проведенні облави. В ході акції було схоплено 300 чоловік, яких конвоювали на залізничну станцію та помістили у залізничні вагони. Василь Тракало – письменник-публіцист, уродженець Товстого, у своєму романі «Колонія» описує нелюдські умови, у яких євреїв транспортували у табори смерті: «У такі хвилини, коли люди перепочивали, Климко з Йосипом підходили ближче до вагонів, звідки нерідко чули плач і стогін. То везли на захід жидів. Десь там їх знищували. Про цю нелюдську доктрину Гітлера хлопці наслухалися чимало. Шкода було людей. Особливо молодих файних дівчат, котрі просили рятунку чеською, малярською, румунською мовами. Просили врятувати, переховати, простягали крізь заграбовані вікна брудні руки із золотом і долярами. Гарно одягнені, ще не змарнілі від голоду, ці лікарі, вчителі, інженери з-за Карпат їхали на смерть. Хлопцям ставало лячно... А спробуй допомогти, якщо оголошення у місті коло управи наперед застерігає: «Хто переховуватиме жидів – смерть на місці!»¹⁴⁷

Менші акції потім неодноразово проходили найближчими місяцями, під час яких озброєні гестапівці оточували єврейський квартал (їм допомагала служба порядку Юденрату та українська поліція), забирали людей з їхніх будинків. Ті, хто не були розстріляні на місці за опір чи намагався бігти, потім були зібрані і погружені на потяги для відправки в інші табори.

Барух Мільх свідчить, що в ході другої акції 1000 євреїв було депортовано до Белжеця, а 120-200 або більше було вбито в самому містечку. Приблизно такі ж цифри називає і Глік: 1200 осіб вивезено, біля 120 замордовано на місці. Місто виглядало, як після погрому. Вікна і двері єврейських будинків були розбиті. У ровах і городах виднілися засохлі калюжі крові і неприбрані трупи, такі знівечені, що їх годі було ідентифікувати. По вулицях бродили поодинокі євреї, розповідаючи один

¹⁴⁷ В.Тракало Колонія: роман / В. Тракало; ред. Б. Мельничук; худ. Є. Удін. – Тернопіль: Збруч, 1998. – 829 с.

одному про свої втрати. Служба порядку підводами, ніби кавалки м'яса з бойні, звозила на цвинтар порозкидані по місті трупи. Нацисти, аби хоч трохи виправдати свої вбивства, часто ніби знаходили в кишнях замордованих євреїв комуністичні прокламації, які вони самі перед тим туди вкладали.

Із початку зими 1942 р. по весну 1943 р. тривали багаторазові нацистські облави, які мали на меті знищити єврейське населення у Товстому. Одного дня наказали всім євреям прийти з мітлами, лопатами, відрами і мильницями до урядової будівлі, нібито для того, щоб там навести порядок. Зразу ж певну кількість осіб, яких хтось обстоював, відпустили додому. Решту, понад тисячу осіб, оточили на центральному майдані. З Чорткова приїхали гестапівці і групами по двадцять осіб, відбирали нібито для медичного обстеження. Цікаво, що було чути лише кілька пострілів і мало хто кричав, а ті люди пропали всі до одного впродовж половини дня. Правда, пізніше на подвір'ї казарми знайшли одну не надто велику могилу, в якій могло б уміститися від п'ятдесяти до ста трупів. Але, де пропало понад тисячу людей, ніхто не знає.

Берл Глік згадує події кінця 1942 року, коли до містечка прибули комендант окружної шуцполіції Сімон й есесівець Томанек. Машини стали з двох боків гетто й замкнули його. У неділю біля гетто було багато українців. Щоб не викликати серед них паніки, німці оголосили в церкві, що зараз буде стрілянина, але не треба боятися, бо це акція супроти євреїв, а з українцями нічого поганого не станеться. Погромники відкрили вогонь з усіх боків. Шукали криївок і, якщо десь когось знаходили, то розстрілювали на місці. Протягом 2-3 годин убили понад тисячу євреїв.

**Геня Шехтер, син Юлік,
дочка Антоніна.**

Жертвами репресій окупаційної влади навесні і влітку 1942 року, які тривали до середини 1943 року, стали 3700 розстріляних, 598 дорослих і 218 підлітків вивезено на примусові роботи до Німеччини. Розповідали, що серед небагатьох, хто врятувався в час масового розстрілу єврейського населення, «дивом вижив хлопчик Зейлик, якому куля попала в руку. Втративши свідомість, він впав у великий котлован, викопаний руками самих страчуваних. Вночі, прийшовши до тям, виповз з братської могили. Місцеві жителі пам'ятають, як у 60-х – 80-х роках по вулицях ходив однорукий листоноша з великою шкіряною сумкою для газет через плече.¹⁴⁸

¹⁴⁸Сопилук, Марія (2010). На переломі століть...Становлення і розвиток фахового навчального закладу в Заліщиках у контексті суспільно – історичного розвитку краю (українською). Тернопіль: Збруч. с. 170.

Протягом зими 1942-1943 рр. до гетто Товстого переміщали мешканців довколишніх міст, які вцілили під час попередніх «акцій». Михайло Гарбузяк, один з найстаріших мешканців м. Заліщики підтверджує, що 2500 євреїв під командуванням шуцкомісара Крігера розстріляли і таку ж саму кількість погнали до Товстого.¹⁴⁹ У Товстому вже налічувалося вісім тисяч євреїв. «У нас поселилися люди з 15 містечок: Коломиї, Гвіздця, Городенки, Чернелиці, Заліщик, Язлівця, Чорткова, Ягольниці, Орішковице, Озерян, Кривча і Королівки. Товстенські євреї зазнали великої тісняви. Адже ще перед тим бракувало помешкань, бо будинки вбитих та виселених німці за невеликі гроші продали магістрату, а також місцевим селянам.¹⁵⁰

Територію гетто постійно скорочували. Через недоїдання й антисанітарію в гетто поширилася дизентерія. Есесівці забирали хворих ніби для лікування, а насправді вивозили в ліс і там розстрілювали, а трупи спалювали. Декому з гетто вдалося вирватися, з цього пекла і переховуватися по селах, влітку – в лісах, взимку – в криївках і в льохах. Наш народ жалісливий і допомагав нещасним і знедоленим, хоча німці погрожували за це розстрілом.

Колишня жителька Городенки Антоніна Шнайдер-Шехтер, яка перебувала у гетто в Товстому згадує, що її мати, брат і вона опинилися у містечку взимку 1942 року. Щоби врятувати дівчинку, мати познайомила з українцем, який готовий був дістати фальшиві документи і відвезти її до іншого села, до свого двоюрідного брата. Впродовж декількох днів Тося вчила катехизис та як поводити себе в церкві. Однак згодом мама захворіла на тиф й у віці 39 років померла від голоду і хвороби, залишивши четверо дітей. «Я також сильно захворіла на тиф і не пам'ятаю багато чого з того, що трапилося взимку. Мій брат завдячував моїм виживанням «диву з яєць»: один поляк, який жив недалеко від гетто, дізнався про нас і приніс нам яйця. То була практично єдина їжа, яку ми мали... Але більшим, ніж хліб насущний, було принесене ним світло людської доброти в цьому царстві темряви і відчаю.¹⁵¹

Третя велика «акція зачистки» єврейського населення у містечку відбулася 27 травня 1943 року. Це був період «остаточного вирішення єврейського питання». Товсте було одним з останніх міст у Східній Галичині, де пройшов процес повного знищення євреїв.

У травні 1943 року земля западалася й горіла під нашими євреями. Усе єврейське населення міста, беручи приклад з неморальних вчинків юденратівців, стало подібним до нього. Корупція, зрада, доноси, брехня, злочинство, проституція, картограйство та інші подібні "перли" стали звичною справою. Майже кожен хотів рятувати тільки себе. Але не завжди

¹⁴⁹Мизак, Нестор (2002). За тебе, свята Україно (українською). Чернівці: Золоті литаври. с. 94.

¹⁵⁰ Як над Товстим згасла зірка Давида. Спогади очевидців: Мільх Барух. Я бачив пекло; Глік Берл. Кров не просихала/ пер. з польсь., супровідні статті, примітки Данила Онищука. – Чернівці: Друк Арт, 2019. -96с

¹⁵¹ http://www.shtetlinks.jewishgen.org/Gorodenka/html/holocaust_memoir.htm

треба звинувачувати за гріхи і навіть злочини лише тих, хто їх допускає, а й тих, хто це спричинює. Єврейська спільнота виглядала як горстка безпомічних людей на кораблі, що тоне. І тоді вчинялися негідні вчинки. Приреченим на загибель було не до моралі.¹⁵²

Німці наказали позначити будинки, в яких залишилися євреї, зіркою Давида. Ніхто не мав сумніву в тому, що це мало полегшити їхнє затримання. Невідомо, що на той час сталося з першим головою «Юденрату» Якубом Фелем. Навесні 1943 «Юденрат» вже очолював інший голова – на прізвище Овреман. Він начебто був попереджений про день, коли мала б відбутися велика антиєврейська акція і повідомив про неї своїх близьких, наприклад швагра Арона Гертнера, і деяких сусідів, яким вдалося врятуватися. Натомість Барух Мілх, описуючи події по гарячих слідах, був упевнений, що про акцію ніхто з євреїв не знав.

27 травня 1943 року керівництво акцією взяло на себе Чортківське гестапо. Брало в ній участь кількасот гестапівців, українських поліцаїв та єврейська «служба порядку». Всіх євреїв, яких вдалося затримати в ході облав (близько 3000 осіб), зібрали на міському майдані. Працездатних чоловіків вивели на місцевий цвинтар та примусили їх викопати кілька великих ям, які служитимуть євреям могилами. У другій половині дня, починаючи приблизно з 16-ї години, приречених до страти шикували по четверо і групами по 100 чоловік вели до кладовища. Марія Солтисюк, яка тоді жила у стрія, отця Антона Навольського, пам'ятає, що стрілянина та моторошні крики того дня лунали по цілому місті. Пам'ятає, як на «окописько» гнали сім'ю аптекаря. Навольські були з ними у дружніх стосунках. В якийсь момент отець Антон зняв з голови капелюха і низько поклонився приреченим. На жаль, нічого більшого для них він не зміг зробити.¹⁵³

Братська могила закатованих євреїв.

На цвинтарі євреїв роздягали, ставили на дошку, перекинуту через яму і розстрілювали всіх, не шкодуючи ані жінок, ані дітей. За свідченням жительки селища Ганни Горбаль, лише одному чоловікові вдалося врятуватися втечею.

Наступного дня земля над могилами рухалася, кипіла кров'ю, яка текла яром аж до

¹⁵² Як над Товстим згасла зірка Давида. Спогади очевидців: Мілх Барух. Я бачив пекло; Глік Берл. Кров не просихала/ пер. з польс., супровідні статті, примітки Данила Онищука. – Чернівці: Друк Арт, 2019. – С. 41. – 96 с.

¹⁵³ Дутчак, Світлана (12 квітня 2013 року). Спогади Навольської-Солтисюк М.М.. Газета «Колос».

дороги. Ця страшна картина закарбувалася у пані Ганни назавжди. Того дня загинуло 3,5 тисячі євреїв. Вона згадувала, що в «дорогу на смерть супроводжував єврейський скрипаль на прізвище Стапп, який грав скорботну мелодію.¹⁵⁴ Серед уцілілих був Барух Мільх, який втратив у акції дружину та сина. Глік, згадуючи 29 травня, пише, що «на вулицях лежала маса євреїв, яких розстріляли під час акції. Біля мого будинку лежав убитий др. Лянгольц, син Акіби Лянгольца. Юденрат послав єврейських поліцаїв та уцілілих, щоб вони зібрали з вулиці трупи і відвезли на цвинтар для поховання у братській могилі. Майже всі вулиці були залиті єврейською кров'ю, яка ще не висохла.¹⁵⁵ У липні 1943 року нацисти повідомили, що всі місцеві євреї були знищені.

Теребовля¹⁵⁶

Перша згадка про місто датується 1097 роком у «Повісті минулих літ», що робить його одним із найстаріших міст в Україні. Теребовля – стародавня столиця Теребовлянського князівства. Постановою Кабінету Міністрів України місто Теребовля внесено до списку історичних населених пунктів України.

1572 року датується одна з міських люстрацій, в якій можна знайти підтвердження того, що в місті вже в XVI столітті існувала єврейська громада. У люстрації зазначено, що у місті було 248 будинків, 2 священники та 10 євреїв. Відповідно до люстрації 1616 року у місті було 8 єврейських господарств. Також відомо, що у XVII ст. у місті була дерев'яна синагога. Вже через сто років (1765) єврейська громада була набагато більшою – 89 господарств. У XIX ст. у місті існувало як мінімум 2 синагоги, у тому числі одна стара дерев'яна. Єврейська громада переважно жила у Старому місті. Також у місті було окреме єврейське кладовище, яке стояло на місці сучасної житлової забудови.

Теребовля була важливим центром хасидизму та єврейської освіти – Гаскалі. Хасидська династія Теребовлі зветься Туркель.

У Теребовлі збереглася будівля синагоги, зведена в 19 столітті та за радянських часів перебудована під кінотеатр. Адреса – вул. Князя Василька.

Під час Першої світової єврейський квартал згорів, бо було багато дерев'яних будівель. Частина єврейських сімей як біженців виїхала з міста перед наступом російської армії.

Станом на середину 1941 року у Теребовлі проживало близько 1700 євреїв.

¹⁵⁴ Дутчак, Світлана (12 квітня 2013). Спогади Горбаль Г. Газета «Колос» (українською).

¹⁵⁵ Як над Товстим згасла зірка Давида. Спогади очевидців: Мільх Барух. Я бачив пекло; Глік Берл. Кров не просихала/ пер. з польсь., супровідні статті, примітки Данила Онищука. – Чернівці: Друк Арт, 2019. – С. 41. – 96 с.

¹⁵⁶ <http://myshtetl.org/ternoplskaja/terebovlya.html>

Єврейська ділянка Терешчівлі у 1930-х. *Фото Є.Шнеєліхта*

Будинок синагоги в Терешчівлі. *Фото The Center for Jewish Art, 2000.*

Гетто (літо 1942 – 5 червня 1943 рр.).¹⁵⁷ Тут перебувало єврейське населення з міста Терешчівля (1 тис. 700 осіб) та із сіл Янів, Струсів, Буданів Терешчівлянського району. Офіційно утворене 1 грудня 1942 р. відповідно до наказу начальника поліції СС на території Генерального губернаторства

¹⁵⁷Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000.

обергрупенфюрера СС Вальтера Крюгера. Тоді тут утримували 2 тис. 500 євреїв. Гетто розміщувалось на вулиці Яна Собеського (тепер вул. Січових Стрільців), яка простягалася від парку Т. Шевченка (тоді площа Пілсудського) до Касарень (казарм). На території гетто були розміщені дві міські школи. Після утворення гетто німці розподілили в'язнів у різні табори примусових робіт, що знаходились у селах Кам'янка, Великі Бірки, Великий Глибочок, а також частину перевезли до Тернополя.

Загалом у Тереховлі було знищено понад 5 тис. осіб: 5-7 листопада 1942 р. – 1 тис. 200 осіб (1 тис. 91 особу було вивезено до «табору смерті» у Белжець, а 109 розстріляно в самому місті), 7-14 квітня 1943 р. – 1 тис. 110 осіб, 3 липня 1943 р. – 3 тис. 500 осіб у с. Плебанівка Тереховлянського району. Дітей та осіб похилого віку не розстрілювали, а кидали живцем у задалегідь підготовлені могили, після чого на них кидали трупи вбитих і засипали землею. Після ліквідації гетто 5 червня 1943 р. тут було додатково розстріляно 350 євреїв. Втекти і вижити вдалося лише кільком десяткам євреїв.

**Пам'ятник євреям Тереховлі та Буданова
у вигляді символічної могили у місті Холон в Ізраїлі¹⁵⁸**

Чортків¹⁵⁹

Вірогідно, перші євреї оселилися в Чорткові незабаром після заснування містечка. Рабин Бен'ямін Сельнік (1555–1620) із Підгірців у книзі «Маса'ат Бін'ямін» пише, що євреї Чорткова прибули сюди як торговці

¹⁵⁸ <https://uk.wikipedia.org/wiki>

¹⁵⁹ <https://shtetlroutes.eu/uk/chortkv-putvnik>

вином, що стало одним із їхніх ключових занять. Книга пам'яті Чорткова згадує мацеву з 1616 р. на місцевому цвинтарі.

До середини XVII ст. в Чорткові проживало близько 50 єврейських сімей. Як розповідає А. Літвін (Шмуель Горовіц) у своїй книзі-збірці оповідань та етнографічних матеріалів «Єврейські душі» (1917, т. 5), євреї у 1645 р. були звинувачені у співпраці з козаками, за що їх вигнали з міста до передмістя, що з того часу отримало свою назву «Вигнанка» (пізніше там був один із єврейських кварталів).

Чортків

Єврейська громада Чорткова відродилася наприкінці XVII століття. Відновлений кагал у Чорткові пов'язують із іменами двох славнозвісних гаонів – видатних знавців єврейського закону на Поділлі: раббі Цві Гірша га-Леві Горовіца (знаного як раббі Гіршелі) та раббі Сегала зі Львова. У 1827 р. в Чорткові народився син рабина Цві Гірша, Шмуель Горовіц, котрий згодом прославився як Шмельке з Нікольсбурга (зараз м. Микулов у Чехії) – один із найвидатніших хасидських лідерів, головний рабин Моравії. Інший син Цві Гірша, раббі Пінхас, став головним рабином Франкфурту на Майні.

У 1722 р. Стефан Потоцький офіційно надав євреям привілей на вільне проживання у місті, будівництво, торгівлю, заняття ремеслами. Євреї також були зобов'язані ремонтувати та обороняти замок і дороги, а при потребі ставати на їх захист. Єврейським родинам у 1722 р. в Чорткові належало 110 будинків, християнам – 142.

У Чорткові були три єврейські цвинтарі і всі вони частково збереглися донині. На території старого кіркуту на вул. Незалежності нині розташована міська лікарня. Там можна відшукати єдиний надгробок, поставлений кілька років тому – цадика Давида Мойше Фрідмана.

Найкраще збережений чортківський кіркут знаходиться на Вигнанській горі, на пров. Копичинецької, недалеко від мосту через р. Серет та автостанції, поблизу невеликої нової церкви. Імовірно, закладений на

початку 1920-х років. На ньому залишилося кілька десятків мацев із 1930-х років. На краю цвинтаря збудовано невеликий лапідарій.

Позаду християнського цвинтаря на вул. Бандери знаходиться «холерний» кіркут, що діяв у 1914–1926 роках. На ньому збереглися фрагменти мацев і частина муру.

Найстарша збережена синагога у Чорткові була побудована ще у 1680 році. Будівля стоїть у центральній, «ринковій» частині міста на території медичного коледжу (вул. Петрушевича) та використовується як склад.

Протягом 1905–1909 рр. у Чорткові була збудована Нова синагога. Її основою став побудований раніше хасидський клойз (1870), який перебудовано у палац цадика з великим молитовним залом. Віденський архітектор Ганс Гольдкремер, який робив проект, взяв за взірець резиденцію садгірського цадика, добудувавши до клойзу флігелі з вежами в орієнтальному стилі. В радянські часи і до 2013 р. у споруді розміщувалася «Станція юних техніків».

Чортків, синагога нова.

Друга світова війна та Голокост

У 1939 р. в Чорткові серед 12 тис. мешканців міста було бл. 5 тис. євреїв. У вересні 1939 р. сюди потрапило багато біженців із західної Польщі. Незабаром Чортків зайняла Червона армія.

6 липня 1941 р. почалася німецька окупація і, як і в інших містах, у Чорткові тоді відбувся погром. Німці скликали юденрат, але вже за місяць його членів разом із кількома сотнями євреїв, представників інтелігенції, розстріляли у Чорному лісі біля міста.

Від липня до жовтня 1941 р. в Чорткові страчено понад 650 євреїв. У квітні 1942 р. утворено гетто, до якого входили вулиці Різницька, Складова, Лазенна, Шкільна і Подільська. 26–27 серпня 1942 р. відбулась перша акція виселення, у результаті якої 2120 осіб було відправлено до табору смерті Белжець. Разом із чортківськими євреями вивозили також євреїв з Ягільниці та Товстого. На місці загинуло 350 осіб. 5 жовтня відбулася чергова депортація – 500 чортківських євреїв долучено до збірного потягу, в якому опинилися люди з Тернополя, Товстого, Ягільниці, Монастириськ та Бучача. Тоді з Чорткова вивезено і єврейських поліцаїв. Транспорт, як і попередній, вислано у Белжець. По дорозі він затримався у Львові, де німці провели селекцію. Близько тисячі осіб (всього у потязі перебувало 6 тис. євреїв) відправили до трудового табору на Яновській, а на їхнє місце взяли таку ж кількість євреїв, яких есесівці визнали нездатними до праці. В грудні 1942 р в будівлі чортківської Талмуд-Тори німці організували трудовий табір для понад 500 місцевих робітників. Хоча в ньому панував голод, робітники були захищені від облав. Остаточо гетто ліквідовано 17 червня 1943 р., коли було розстріляно бл. 2 тис. осіб. Під час ліквідації гетто відбулася спроба опору. Група євреїв, що перебувала у криївці, використала проти німців зброю. Усіх їх убито в тій же криївці. 23 червня 1943 р. було ліквідовано трудовий табір у приміщенні Талмуд-Тори. Нацисти провели селекцію.

Тих, кого визнали нездатним до праці, розстріляли у Чорному лісі. Решту, як і багатьох чортківських євреїв, відправлено до сусідніх трудових таборів. Кілька десятків із них дожило до приходу Червоної армії у червні 1944 року. Ще дехто переховувався у християн. У 2005 р. біля братської могили у Чорному Лісі

(неподалік від дороги на Копичинці) встановлено пам'ятник.

Шумськ¹⁶⁰

Місто Шумськ виникло в X ст. (907 році як розповідає "Повість минулих літ"). Археологічні розкопки на території району виявляють багато знахідок IX – X століть. Отже, більш ніж ймовірно, що вже з IX ст. місто існувало, вело активне політичне і торгове життя, будучи одним з центрів племінного дулібського князівства. Його назву можна виводити від шуму навколишніх лісів чи від давньої назви брудного рідкого шару на чому-небудь. Дана територія справді була залісена і заболочена, проте перевагу, очевидно, слід віддати версії з болотом, яке робило місто неприступним для кочівницької кінноти.

На час першої писемної згадки (біля 25 грудня 1149 року) Шумськ був найбільшим містом південної Погорини, центром волості. Щоправда княжа міжусобиця провела через Шумськ лінію фронту, проте доля милувала місто від знищення. Перша згадка оповідає про те, що під час ворожнечі Юрія Долгорукого і Ізяслава Мстиславовича князь галицький Володимирко зайняв південну Погорину з Шумськом, чим роз'єднав ворогуючих супротивників і примусив їх до мирних переговорів. Сталось це близько 25 грудня 1149 року. Правда, через два роки, в 1151 Володимирко змушений був повернути Шумськ київській землі, а його смерть поклала початок розгулу воєнних дій. 1157 року Юрій Долгорукий виокремив Погорину в окреме князівство, а в березні 1169 року Погорину відбив Мстислав Ізяславович. Причому, багато городів він розорив і спалив, а Шумськ залишив цілим, тільки переселив місцеве населення до Володимира – Волинського. Видно, занадто важливим був Шумськ в оборонному і торговельному значенні аби його руйнувати. Адже місто, яке стоїть на торговому шляху та ще й на кордоні князівства, стало однією великою митницею, що приносить місту чималий дохід.

Особливого розквіту Шумськ досяг на початку XIII ст. за правління князя Інгваря Ярославовича. Погорина тоді була співставна за розмірами з Галицьким та Волинськими князівствами, проте, об'єднана сильною рукою Інгваря, виглядала значно краще за роздерті усобицями Волинь і Галичину. Інвар вів дипломатичну діяльність, мав своїм зятем князя Краківського Лешка Білого, завдяки чому поживався культурний і торговий обмін між цими державами. Могутнє військо було озброєне за західноєвропейським зразком, закупленою в Польщі зброєю (про це є згадка в "Слові о полку Ігоревім").

В першій половині XIV ст. (десь біля 1340 року) литовські князі, скориставшись роздробленістю руських земель і ослабленням їх внаслідок монголо-татарської навали, посилили наступ на Волинь. Литовський князь Гедимін став володіти галицько – волинськими землями. У 1331 році, в

¹⁶⁰<https://shumska-gromada.gov.ua/istoriya-17-31-00-30-03-2016>;

Собчук В.Д. ШУМСЬК, місто Тернопільської обл. [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 10: Т Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во "Наукова думка", 2013. – 688 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Shumsk_mst.

результаті запеклої боротьби між Литвою і Польщею, Шумськ став належати Польщі. Згідно договору польського короля Казимира в 1366 році Шумськом володів все таки литовський князь Любарт Гедімінович.

Після Люблінської унії 1569 року Шумськ у складі Волині потрапив під владу шляхетської Польщі. На поч.. XVII ст., з 1603 року, Шумськ потрапив до Ело-Малинських. Вони володіли містечком аж до середини XVIII ст. в 1632 році Малинські побудували Троїцьку православну церкву, яка не збереглася. Один з фундаторів цієї церкви був волинський чашник Данило Малинський, який зіграв значну роль у діяльності братства у Кременці, школи та друкарні, в якій 350 літ тому, в 1638 році, було надруковано унікальний підручник української мови – Крем'янецьку граматику.

Костел Непорочного Зачаття Пречистої Діви Марії, нині Преображенська церква.¹⁶¹

Правда, згодом Малинські перейшли в католицьку віру і один з нащадків родини 1715 року будує католицький костел та францисканський монастир. Нині в колишньому костелі – Преображенська церква. Це цінна пам'ятка української архітектури XVIII ст. Будівля має перемішані риси готико-ренесансного стилю та українського бароко. Наприкінці XVIII ст. тут була збудована триярусна дзвіниця з ворітьми, а з південного боку – капличка. Над входом до Преображенської церкви й досі зберігається герб родини Малинських ще з XVIII ст.

В 1871 році в Шумську діяла лікарня на 5 ліжок, в якій працювали один лікар та акушерка. Саме на цю лікарню ліг тягар боротьби з епідемією холери 1895 року, спалахами інфекційних захворювань 1918-1924 років. Єврейська громада Шумська на початку XX століття утворила власну

¹⁶¹<https://uk.wikipedia.org/wiki>

лікарню. В «Пам'ятних книгах Волинської губернії» згадуються лікарі Шумської дільниці Давид Германович Якобсон(1911), Хайкель давидович Якобсон (1912-1915).

Згідно із адресною книгою Польщі за 1928 рік лікарями в Шумську були Герман Якобсон та Олександр Тумінський, стоматологом – Ц.Фішман, акушеркою- М.Добровольська, акушеркою в Матвіївцях працювала М.Дунаєвська.

1939 року було відкрито лікарню на 20 ліжок, де працювали лікар, стоматолог та 5 медичних сестер. В роки німецької окупації медичне обслуговування жителів Шумська та навколишніх сіл здійснювали два лікарі, які займалися приватною практикою. Прикметно, що кілька лікарів – євреїв були врятовані з шумського гетто українським збройним підпіллям і довгий час працювали в шпиталі Воєнної округи УПА «Волинь – Південь», викладали на курсах медичних сестер.¹⁶²

Головна вулиця містечка. 1938 р.

На початку ХХ ст. модернізаційні процеси дійшли і до Шумська, зокрема, у містечку працював винокурний, цегельний, пивоварний, 3 шкіряні заводи, 2 невеликі ткацькі фабрики. 1911 року – 4 крамниці, гуральня, горілчана крамниця, цегельня, шкіряна фабрика, водяний млин, млин Острозького братства – паровий. Центром економічного життя у Шумську залишалася ринкова площа, де діяло 3 склади скупу збіжжя і проводили 12 ярмарків щорічно. Проте, українців серед власників цих підприємств не було. У руках євреїв зосереджувалися торгівля та виробництво. Наприклад, єврей Бурих володів суконною фабрикою, продуктовим магазином – Арон, а слюсарною майстернею – Шнайдер. Українці, здебільшого, займалися

¹⁶² <https://shumsk.crl.net.ua/istoriya-medysyny-shumskogo-krayu/>

сільським господарством, проте потерпали від малоземелля. Великими землевласниками були російські та польські поміщики – Рогузькі, Блудови, Порайські, їхні володіння – це тисячі десятин землі, зокрема, пани Чесновські володіли 1004 десятинами землі, а селяни мали 2-4. Українське населення продавало вироблену продукцію, худобу. Частина наймалася до заможних євреїв, церковних служителів для виконання робіт. Цих прибутків вистачало на придбання солі, сірників, гасу, для сплати податків.¹⁶³

1 вересня 1939 року нападом Німеччини на Польщу розпочалась Друга світова війна. Вже перші її спалахи не оминули стороною шумщан. Сотні хлопців і молодих чоловіків з цих волинських сіл служили в польському війську, до того ж їх здебільшого відправляли подалі від рідних місць – на західний кордон. Там вони й потрапили під перший удар вермахту. А на саму Шумщину прийшло військо Радянського Союзу. Хоча це вторгнення і називалось офіційно “визвольним походом”, хоча в школах проводили уроки рідною мовою, а селянам роздавали поміщицькі, осадничі і церковні землі – радість від того визволення була недовгою. В короткому часі почалися перші арешти, депортації до Сибіру, а згодом – і розстріли. Темний жах терору запанував до літа сорок першого року і німецьку армію, яка прийшла на Шумщину 3 липня щиро зустрічали як визволителів.

Однак досить скоро виявилась відмінність фашистського рейху від кайзерівського. 1942 року фашисти почали насильницьку депортацію до Німеччини, реквізиції, арешти і розстріли активних діячів українських організацій.

Гетто (12 березня 1942 – 20 серпня 1942 рр.).¹⁶⁴ Тут перебувало 2 тис. 432 євреїв, з яких 800 чоловіків, 932 жінки та 700 дітей, що походили з Шумська та з навколишніх сіл. Територія гетто було обгороджена дерев'яною стіною заввишки 3-4 м. Для масового винищення в'язнів нацисти створили нестерпні умови їх утримання. Людей морили голодом, відправляли на важкі фізичні роботи, зокрема на будівництво шосе та лісопильні. Режим утримання в гетто був подібний до в'язничного з регулярними перевірками під час виходу на роботу, комендантською годиною, частими пограбуваннями та конфіскацією рухомого майна.

Харчувались в'язні здебільшого за рахунок місцевих жителів (якщо німецька охорона та гестапо не виявили фактів обміну між населенням та євреями продовольством та речами). На початку існування гетто поблизу будинку «Юденрату» євреї могли отримати раз на день суп з борошна та картоплі. Потім виник голод, поширився тиф. Хворих лікували в організованому шпиталі. Охороняли гетто українська та єврейська допоміжна поліція (остання складалася з 40 осіб на чолі з Нафталі Акерманом). З 12 по 20 серпня 1942 р. німецькі каральні органи разом з допоміжною поліцією вивезли з гетто окремими партіями на околиці Шумська до піщаного кар'єру

¹⁶³Лариса Приймич Шумськ та околиці на початку ХХ століття <https://shumsk.info>

¹⁶⁴Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000.

більшість євреїв. Їх розстрілювали по 200-300 осіб, а потім закопували у виритих задалегідь ямах. Деяким євреям вдалося деякий час переховуватися у спеціальних схованках на горищах та в бункерах, виритих під будинками в гетто, однак згодом їх знайшли та розстріляли. Небагатьом вдалося втекти з гетто до лісу й врятуватися.

Язловець¹⁶⁵

Язловець виник у XIV ст. на шляху зі Львова до Молдови, коли магнати Бучацько-Язловецькі збудували тут замок. Тут з'являються великі вірменська та єврейська громади. Їхніми силами у XVI ст. зводяться ренесансні Вірменська церква (1551р., 1810р. перебудована на православну церкву Святого Миколая) та оборонна синагога. Язловець стає містечком, в якому проводився один із найбільших ярмарків на Поділлі. У 1519 році містечко отримало магдебурзьке право.

Вулиця у Язловці, малюнок поч. 20 ст.

¹⁶⁵ Ленків І. Язловецькі діброви №1, №2 //Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т. / редкол.:Г.Яворський та ін. – Тернопіль: Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2008.Т.3: П-Я. – ISBN 978-966-528-279-2.; Barącz S.Pamiętki jazlowieckieLwów: [s.n.], 1862 (Lwów: Druk. Zakł. Nar. im. Ossolińskich); [https://polona.pl/item/pamiatkijazlowieckie,MTExNTY2OTM/6/#info:metadata.](https://polona.pl/item/pamiatkijazlowieckie,MTExNTY2OTM/6/#info:metadata.;); <http://myshtetl.org/ternoplskaja/yazlovec.html>

У середині XV ст. Язловець був значним торговельним центром. Економічний розвиток міста зумовлювався зручним географічним розташуванням – сприяв торговельний тракт «Вія Регія», який сполучав Львів з Молдавією. Однак на початку 1460-х років львівські купці подали королю скаргу, що провінційні ярмарки (зокрема, в Язловці, Гологорах, Рогатині, Теревовлі, Тисмениці) дуже підривають львівську торгівлю. Король Казимир IV Ягеллончик видав розпорядження, яким ліквідував (зніс) ті ярмарки (зокрема, місцевий ярмарок – виданим 23 червня 1461 р. у Кракові документом), а воєводі у наказав пильнувати його виконання (зокрема, не пускати купців, людей), а у випадку порушен – арештовувати та забирати товари.

Палац в Язлівцю 1904 р.

При владі імперії Османа з 1672 по 1683 рік Язловець був прикордонним пунктом, через це турки сильно зміцнили замок – планували затриматися тут надовго. Але незабаром вони відійшли, а ось новим-старим господарям замок виявився не потрібен – кордон відсунули, охороняти стало нічого. Замок поступово занепадає.

Наприкінці XVIII ст. Язловець втратив роль торгового центру. У 1863 р. на залишках замку було засновано монастир сестер Непорочного Зачаття Пречистої Діви Марії.

1940 року Язловець переведений у категорію сіл.

У 1947 році перейменований на село Яблунівка, але у 1991 році повернуто історичну назву.

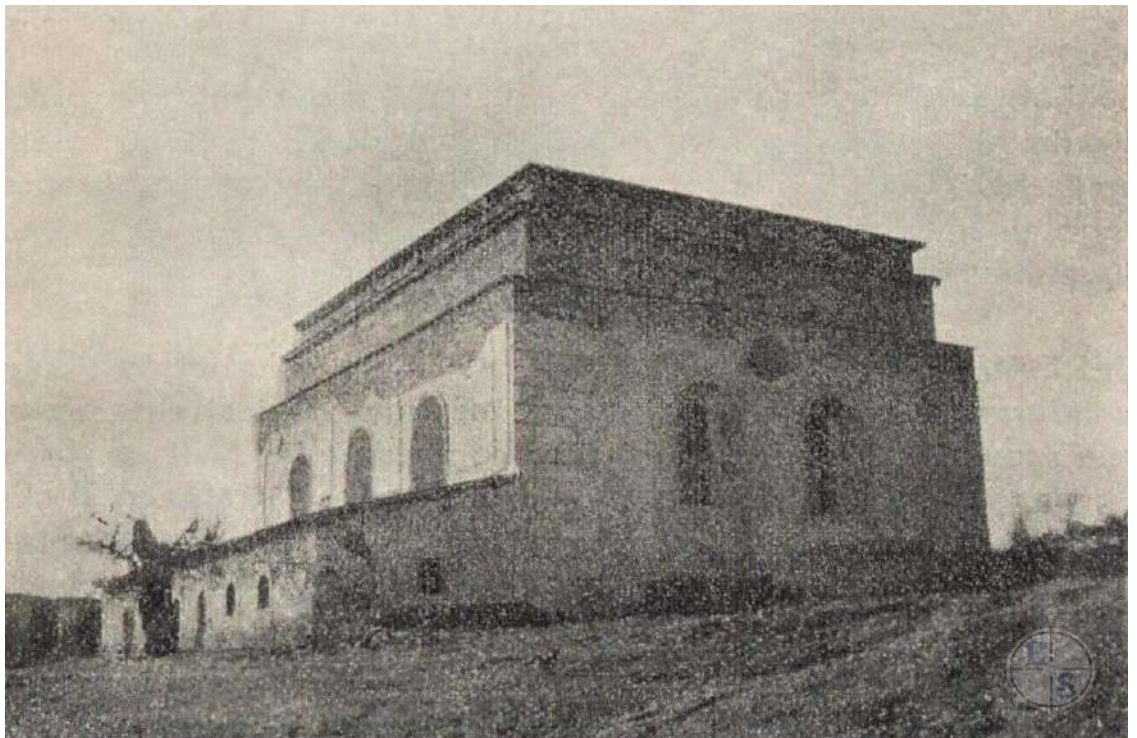
Єврейська громада в Язловці утворилася вже у 16 ст, як свідчать надгробні пам'ятники. Євреї Язловця постраждали разом із іншими жителями від набігів татар; у 1713 р. жило лише 47 євреїв.

У другій половині 18 ст. Язловець належав магнатам Понятовським. Станіслав Понятовський видав 1753 р. декрет, який врегулював відносини кагалу з міським магістратом. Поступово кількість євреїв збільшувалася, за переписом 1765 р. у місті проживало 544 євреї.

Бер із Язловця був синдиком подільського обласного вааду. Він брав участь у диспуті з франкістами у Кам'янці-Подільському у 1756 р.

За переписом 1910 р. в Язловці проживало 1298 євреїв – 41,7% від населення.

У 1939 р. єврейське населення Язловця становило лише 600 осіб – 23,8% від загальної кількості населення. Під час нацистської окупації євреї Язловця, ймовірно, були депортовані до Бучача, де розділили спільну долю мешканців бучацького гетто.

Синагога в Язловці, 1931 рік.

Зміст

Передумова.....	2
Тернопіль.....	16
Бережани.....	23
Борщів.....	26
Буданів.....	29
Бучач.....	35
Вишнівець.....	38
Гримайлів.....	41
Гусятин.....	43
Заліщики.....	45
Збараж	51
Зборів.....	55
Золотий Потік.....	58
Кременець.....	60
Кривче.....	64
Козова.....	66
Копиченці.....	72
Ланівці.....	76
Мельниця-Подільська.....	79
Микулинці.....	82
Монастириськ.....	87
Підгайці.....	89
Підволочиськ.....	97
Почаїв.....	102
Скалат.....	105
Скала-Подільськ.....	107
Струсів.....	110
Товсте.....	112
Теребовля.....	119
Чортків.....	121
Шумськ.....	125
Язловець.....	129